

อรรถกถาสุมังคลวิลาสินี

มหาสติปัฏฐานสูตร

ที.มหา. ๑๐/๙/๓๗๒-๔๐๕

E-BOOK PMSP66

มหาสติปัฏฐานสูตร
สุมังคลวิลาสินีอรรถกถา

มหาสติปัฏฐานสูตร มีคำเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้. ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้น มีพรรณนาตามลำดับบทดังต่อไปนี้.

มูลกำเนิดมหาสติปัฏฐานสูตร

เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระสูตรนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียว” ก็เพราะชนชาวแคว้นกุรุสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งได้.

เล่ากันว่า ชาวแคว้นกุรุ ไม่ว่าเป็นภิกษุ ภิกษุณี และอุบาสก อุบาสิกา มีร่างกายและจิตใจสมบูรณ์อยู่เป็นนิจ โดยอาศัยฤดูที่เป็นสบาย เพราะแคว้นนั้นสมบูรณ์ด้วยสัปปายะมีอุตุสัปปายะเป็นต้น. ชาวกุรุนั้นมีกำลังปัญญาอันร่างกายและจิตใจที่สมบูรณ์อุดหนุนแล้ว จึงสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งนี้ได้.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงเห็นความเป็นผู้สามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งนี้ จึงทรงยกกัมมัฏฐาน ๒๑ ฐานะ ใส่ลงในพระอรหัตตรัสมหาสติปัฏฐานสูตรที่มีอรรถอันลึกซึ้งนี้แก่ชาวกุรุเหล่านั้น. เปรียบเสมือน บุรุษได้ผอบทองแล้ว พึงบรรจงใส่ดอกไม้นานาชนิดลงในผอบทองนั้น หรือว่าบุรุษได้หีบทองแล้ว พึงใส่รตนะ ๗ ลงฉันใด แม้พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงได้บริษัทชาวกุรุแล้ว จึงทรงวางเทศนาที่ลึกซึ้ง. ด้วยเหตุนั้นแล ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงพระสูตรมีอรรถอันลึกซึ้งอื่นๆอีก มีในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหานิทานสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย สติปัฏฐานสูตร สาโรปมสูตร รุกโขปมสูตร รัฏฐปาลสูตร มาคัณฑิยสูตร และอาเนญชสัปปายสูตร. อนึ่ง บริษัท ๔ ในแคว้นกุรุนั้น ต่างประกอบเนืองๆ ในการเจริญสติปัฏฐานอยู่เป็นปกติ คนรับใช้และคนงานทั้งหลายก็พูดกันแต่เรื่องที่เกี่ยวด้วยสติปัฏฐาน แม้ที่ท่าน้ำและที่กรอด้ายเป็นต้น ก็ไม่มีการพูดเรื่องที่ไร้ประโยชน์เลย.

ถ้าสตรีบางท่านถูกถามว่า “คุณแม่ ท่านใส่ใจสติปัฏฐานข้อไหน” นางจะไม่ตอบว่าอะไร เพราะจะถูกชาวกุรุจะติเตียนว่า “น่าตำหนิชีวิตของท่านจริงๆ ถึงท่านจะมีชีวิตอยู่ก็เหมือนตายแล้ว” จะพากันสอนนางว่า “อย่าทำอย่างนี้อีกนะ” แล้วให้นางเรียนเอาสติปัฏฐานข้อใดข้อหนึ่ง. แต่สตรีนางใดพูดว่า “ฉันใส่ใจสติปัฏฐานข้อโน้นจ้า” ชาวกุรุจะกล่าวรับรองนางว่า “สาธุ สาธุ” สรรเสริญด้วยถ้อยคำต่างๆ เป็นต้นว่า “ชีวิตของเธอเป็นชีวิตที่ดี สมกับที่ได้เกิดเป็นมนุษย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติมาเพื่อประโยชน์แก่เธอแท้ๆ”. ในข้อนี้ มิใช่เพียงชาวกุรุที่เกิดมาเป็นมนุษย์ประกอบด้วยการใส่ใจสติปัฏฐาน แม้แต่สัตว์ดิรัจฉานที่อาศัยชาวกุรุอยู่ก็ใส่ใจเจริญสติปัฏฐานเหมือนกัน. ในข้อนั้น มีเรื่องสาธกดังนี้.

เรื่องลูกนกแขกเต้า

เขาเล่าว่า หญิงนักฟ้อนรำผู้หนึ่งจับลูกนกแขกเต้าได้ตัวหนึ่ง ฝึกสอนมันให้พูดภาษาคนแล้ว (เที่ยวไปแสดงการฟ้อนรำในที่อื่นๆ)

หญิงนักฟ้อนรำนางนั้น อาศัยสำนักของนางภิกษุณีอยู่ เวลาไปในที่อื่นมักลืมลูกนกแขกเต้าเสียสนิทแล้วไป. เหล่าสามเณรีก็จับมันมาเลี้ยงและตั้งชื่อมันว่าพุทธรักขิต. วันหนึ่ง พระมหาเถรีเห็นมันจับอยู่ตรงหน้าจึงเรียกมันว่า “พุทธรักขิตะ”. ลูกนกแขกเต้าร้องถามว่า “อะไรแม่”. พระมหาเถรีจึงถามว่า “การใส่ใจภาวนาอะไรๆของเจ้ามีบ้างไหม”. มันตอบว่า “ไม่มีจ้าแม่”. พระมหาเถรีจึงสอนว่า “ขึ้นชื่อว่า

ผู้อยู่ในสำนักของพวกนักบวช จะปล่อยตัวอยู่ไม่สมควร ควรปรารถนาการใส่ใจบางอย่าง แต่เจ้าไม่ต้องสำเหนียกอย่างอื่นดอก จงท่องว่า **อัฏฐิ อัฏฐิ** ก็พอ”

ลูกนกแขกเต้านั้นอยู่ในโอวาทของพระเถรี ท่องว่า **อัฏฐิ อัฏฐิ** อย่างเดียวแล้วเที่ยวไป. ตอนเช้าวันหนึ่ง มันจับอยู่ที่ยอดประตูผึ่งแดดอ่อนอยู่ แม่เหยี่ยวตัวหนึ่งก็โฉบจับเอามันไปด้วยกรงเล็บ. มันส่งเสียงร้องกิริๆ. เหล่าสามเณรีก็ร้องขึ้นว่า “ท่านแม่ พุทธรักขิตะถูกเหยี่ยวโฉบเอาไป เราจะช่วยมัน” ต่างคว้าก้อนดินเป็นต้นไล่ตามจนเหยี่ยวปล่อย

เหล่าสามเณรีนำมันมาวางไว้ตรงหน้า พระมหาเถรีถามว่า “พุทธรักขิตะ ขณะถูกเหยี่ยวจับไปเจ้าคิดอย่างไร”. ลูกนกแขกเต้าตอบว่า “ไม่คิดอะไรเลยแม่ คิดแต่เรื่องกองกระดูกเท่านั้น กองกระดูกพากองกระดูกไป จักเรี่ยราดอยู่ในที่ไหนหนอ”. พระมหาเถรีจึงให้สาธุการว่า “สาธุ สาธุ พุทธรักขิตะ นั่นจักเป็นปัจจัยแห่งความสิ้นภพของเจ้าในกาลภายหน้าแล”. แม้สัตว์ดิรัจฉานในแคว้นกุรุนั้น ประกอบเนืองๆซึ่งสติปัฏฐานด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบถึงความเจริญแพร่หลายแห่งสติปัฏฐานของชาวกุรุเหล่านั้น จึงได้ตรัสพระสูตรนี้.

อุทเทสวารกถา

อธิบายความตามลำดับบท

ในพระมหาสติปัฏฐานสูตรนั้น ข้อว่า **เป็นทางเดียว** คือเป็นทางเอก. แท้จริง ทางมีหลายชื่อ คือ **มัคคะ ปันถะ ปถะ ปัชชะ อัญชสะ วฏุมะ อยนะ นาวา อุตตรเสตุ กุลละ ภิสิสังกมะ** ทางในที่นี้ ท่านกล่าวโดยชื่อว่า **อยนะ** เพราะฉะนั้น ในข้อที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวนี้ จึงควรเห็นความอย่างนี้ว่า “**ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวมิใช่ทางสองแพร่ง**”. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **เอกายนะ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นทางที่บุคคลไปได้ผู้เดียว.

คำว่า **ผู้เดียว** คือคนที่ละการคลุกคลีด้วยหมู่ ปลีกตัวไปสงบสงัด. ข้อว่า **พึงไป** คือ พึงดำเนินไป. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อยนะ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องไป อธิบายว่า ไปจากสังสารวัฏสู่พระนิพพาน. หนทางไปของบุคคลผู้เป็นเอก ชื่อว่า **เอกายนะ**.

บทว่า **เอกสฺส** คือ ของบุคคลผู้ประเสริฐสุดแห่งสรรพสัตว์. ก็พระผู้มีพระภาคนั้นทรงประเสริฐกว่าสรรพสัตว์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า หนทางของพระผู้มีพระภาค. สัตว์เหล่าอื่นถึงจะเดินไปด้วยหนทางนั้นก็จริง แม้เช่นนั้น ทางนั้นเป็นทางดำเนินของพระผู้มีพระภาคเท่านั้น เพราะเป็นทางที่พระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้(มีในโคปกโมคคัลลานสูตร)ว่า “ดูก่อนพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น” ดังนี้เป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ทางย่อมนำไป จึงชื่อว่า **อยนะ** อธิบายว่า **ไป** คือเป็นไป. หนทางไปในธรรมวินัยอันเดียว ชื่อว่า **เอกายนะ** ท่านอธิบายว่า หนทางเป็นไปในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ไม่เป็นไปในธรรมวินัย(ของศาสนา)อื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้(มีในมหาปรินิพพานสูตร)ว่า “ดูก่อนสุภัททะ มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นอริยะ บุคคลจะได้แต่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น”. มรรคนั้นต่างกันโดยเทศนา แต่โดยอรรถก็เหมือนกัน. อีกนัยหนึ่ง หนทางย่อมไปครั้งเดียว เหตุนั้นหนทางนั้นจึงชื่อว่า **เอกายนะ** (ทางไปครั้งเดียว). ท่านอธิบายว่า หนทางแม้เป็นไปโดยมุข คือภาวนามีนัยต่างกันในเบื้องต้น แต่ในเบื้องปลายก็ไปสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้(มีในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า ท้าวสหัมบดีพรหมกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

“เอกายนำ ชาติขยนฺตทสฺสี มคฺคำ ปชานาติ หิตานุกมฺปี เอเตน มคฺเคน ตรึสุ ปุพฺเพ ตริสฺสเร เจว ตรนฺติ โอฆำ.

พระผู้มีพระภาคทรงเห็นธรรมเป็นที่สิ้นชาติ ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ทรงทราบชัดเอกายนมรรค พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตพากันข้ามโอฆะ (๔ คือ กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏโฐฆะ และอวิชโชฆะ) ด้วยมรรคนั้นมาแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอนาคตจักข้ามโอฆะด้วยมรรคนั้น และพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปัจจุบันก็ข้ามโอฆะด้วยมรรคอย่างเดียวกันนั้นแล.

แต่เกจิอาจารย์กล่าวตามนัยแห่งคาถาที่ว่า “ชนทั้งหลายไม่ไปสู่ฝั่ง(พระนิพพาน)สองครั้ง ดังนี้ว่า เพราะเหตุบุคคลไปพระนิพพานได้คราวเดียว ฉะนั้น หนทางนั้นจึงชื่อว่า **เอกายนะ** ไปคราวเดียว. คำนั้นไม่ถูก. เพราะอรรถนี้จะพึงทำให้มีพยัญชนะอย่างนี้ว่า **สกึ อยโน** ไปคราวเดียว. หากประกอบอรรถกล่าวอย่างนี้ว่า “การไปครั้งเดียว คือการดำเนินครั้งเดียวของมรรคนั้นเป็นไปอยู่” พยัญชนะจะถูกก แต่อรรถไม่ถูกทั้งสองประการ. เพราะในที่นี้ท่านประสงค์แต่มรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้น. ความจริง ในที่นี้ท่านประสงค์เอาแต่มรรคที่มีสติปัฏฐานเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งเป็นไปโดยอารมณ์ ๔ มีกายเป็นต้น. มิได้ประสงค์เอามรรคที่เป็นโลกุตตระ. มรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้นนั้นย่อมดำเนินไปแม้มากครั้ง มิใช่มีครั้งเดียว.

ธรรมสากัจฉาของพระมหาเถระ

ในข้อนี้ แต่ก่อนพระมหาเถระทั้งหลาย ก็ได้เคยสนทนากันมาแล้ว. ท่านพระจุลลนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า สติปัฏฐานเป็นมรรคเบื้องต้น(คือบุพภาค). ส่วนท่านจุลลสุมนเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก เป็นอาจารย์ของท่านพระจุลลนาคเถระกล่าวว่า “เป็นมรรคผสม(คือมิสสกะ)”. ศิษย์ว่า “เป็นส่วนเบื้องต้นขอรับ”. อาจารย์ว่า “เป็นมรรคผสม”. แต่เมื่ออาจารย์พูดบ่อยๆเข้า ศิษย์ก็ไม่ค้าน กลับนิ่งเสีย. ทั้งศิษย์ทั้งอาจารย์ตกลงปัญหากันไม่ได้ต่างลุกไป. ภายหลังพระเถระผู้เป็นอาจารย์ เดินไปโรงสรงน้ำ คิดใคร่ครวญว่า “เรากล่าวว่าเป็นมรรคผสม” ส่วนท่านจุลลนาคยึดหลักกล่าวว่า “เป็นส่วนเบื้องต้น” ข้อวินิจฉัยในข้อนี้เป็นอย่างไรกันหนอ เมื่อทบทวนสวดพระสูตร(คือมหาสติปัฏฐานสูตร)ตั้งแต่ต้น ก็กำหนดได้ตรงนี้ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ถึง ๗ ปี” ก็รู้ว่าโลกุตตมรรคเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าตั้งอยู่ถึง ๗ ปี ไม่มี ที่เรากล่าวว่าเป็นมรรคผสมย่อมไม่ถูก ส่วนที่ท่านจุลลนาคเห็นว่าเป็นมรรคส่วนเบื้องต้นย่อมถูก เมื่อเขาประกาศการฟังธรรมวัน ๘ ค่ำ ท่านก็ไป. เล่ากันว่า พระเถระรุ่นเก่าๆเป็นผู้รักการฟังธรรม ครั้นได้ยินเสียงประกาศ ก็เปล่งเสียงเป็นอันเดียวกันว่า “ผมก่อน ผมก่อน”. วันนั้น เป็นวาระของท่านพระจุลลนาคเถระ. ท่านนั่งบนธรรมาสน์จับพัดกล่าวคาถาเบื้องต้น พระเถระผู้อาจารย์อยู่หลังอาสนะก็คิดว่า จะนั่งลับๆ ไม่พูดจา. แท้จริง พระเถระเก่าไม่ริษยากัน ไม่หยิบยกเอาความชอบใจของตนขึ้นเป็นภาระ อย่างแบกท่อนอ้อย ถือเอาแต่เหตุ(ที่ควร)เท่านั้น ที่มิใช่ก็สละไป เพราะฉะนั้น ท่านพระจุลลสุมนเถระจึงเรียกท่านจุลลนาคะเบาๆ ท่านจุลลนาคเถระ ได้ยินเหมือนเสียงอาจารย์เรียก จึงหยุดธรรมกถาถามว่า “อะไรขอรับ”. อาจารย์กล่าวว่า “ท่านจุลลนาคะ ที่เรากล่าวว่าเป็นมรรคผสมนั้นไม่ถูกนะ ส่วนที่เธอกล่าวว่า สติปัฏฐานเป็นมรรคเบื้องต้นถูกแล้ว”. ท่านพระจุลลนาคเถระคิดว่า “อาจารย์ของเราทรงปริยัติธรรมไว้ทั้งหมด เป็นสุตพุทธะทางพระไตรปิฎก ภิกษุเห็นปานนี้ยังวุ่นวายกับปัญหามาก ต่อไปภายภาคหน้าพระธรรมกถึกทั้งหลายจักวุ่นวายกับปัญหาชนิดนี้ เพราะฉะนั้น เราจักยึดพระสูตรเป็นหลัก ทำปัญหาชนิดนี้ไม่ให้วุ่นวายต่อไป”. สติปัฏฐานเป็นมรรคเบื้องต้น แต่ปฏิสัมภิทามรรค เรียกว่า เอกายนมรรค. ท่านจึงนำพระสูตร(ในธรรมบท ขุททกนิกาย)ตั้งเป็นบทอุเทศว่า

“มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโ สจฺจานํ จตุโร ปทา
วิราโค เสฏฺโ ธมฺมานํ ทิปทานญฺจ จกฺขุมา
เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา
เอตญฺหิ ตุมฺเห ปฏิปชฺชถ มารเสนปฺปมทฺทนํ
เอตญฺหิ ตุมฺเห ปฏิปนฺนา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถ.

บรรดาทางทั้งหลาย ทางมีองค์ ๘ ประเสริฐสุด
บรรดาสัจจะทั้งหลาย บททั้ง ๔ (คืออริยสัจ) ประเสริฐสุด
บรรดาธรรมทั้งหลายวิราคธรรมประเสริฐสุด
บรรดาสัตว์สองเท้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าผู้มีจักษุ ประเสริฐสุด
ทางนี้เท่านั้น เพื่อความหมดจดแห่งทรรศนะ ทางอื่นไม่มี
ท่านทั้งหลาย จงเดินทางนี้ ที่เป็นเครื่องกำจัดกองทัพมาร
ท่านทั้งหลายเดินทางนี้แล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”

ในข้อว่า **มรรค** ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าอะไร. เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเดินไปสู่พระนิพพานอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่า อันผู้ต้องการพระนิพพานพึงค้นหาอย่างหนึ่ง.

ประโยชน์ ๕ ประการ

(๑) ข้อว่า **เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย** หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความหมดจดของสัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเศร้าหมองเพราะมลทินทั้งหลายมีราคะเป็นต้น และเพราะอุปกิเลสทั้งหลายมีอภิชฌาวิสมโลภะเป็นต้น ความจริง สัตว์เหล่านี้คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอเนก ตั้งต้นแต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าตัณหังกร เมธังกร สรณังกร ทีปังกร ซึ่งปรินิพพานในกัปเดียวเท่านั้น เบื้องต้นแต่ ๔ อสงไขยแสนกัปแต่กัปนี้ ลงมาจนถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่าศากยมุนีเป็นที่สุด พระปัจเจกพุทธเจ้าหลายร้อย และพระอริยสาวกทั้งหลายนับไม่ถ้วน ต่างลอยมลทินทางจิตทั้งหมด ถึงความหมดจดอย่างยิ่งด้วยทางนี้เท่านั้น. การบัญญัติความเศร้าหมองและผ่องแผ้ว โดยมลทินทางรูปอย่างเดียวไม่มี. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ว่า

“รูเปน สงฺกิลิฏฺเฐน สตฺตา สงฺกิลิสฺสนฺติ มาณวา
รูเป สุทฺเธ วิสุชฺฌนฺติ อนกฺขาตํ มเหสินา
จิตฺเตน สงฺกิลิฏฺเฐน สตฺตา สงฺกิลิสฺสนฺติ มาณวา
จิตฺเต สุทฺเธ วิสุชฺฌนฺติ อิติ วุตฺตํ มเหสินา.

พระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มิได้ตรัสสอนว่า ‘คนทั้งหลายมีรูปเศร้าหมองแล้วจึงเศร้าหมอง มีรูปหมดจดแล้วจึงหมดจด’ แต่พระผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ทรงสอนว่า ‘คนทั้งหลายมีจิตเศร้าหมองแล้วจึงเศร้าหมอง มีจิตหมดจดแล้วจึงหมดจด’ ” ดังนี้.

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้(ในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค)ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง ย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว ดังนี้. ก็ความผ่องแผ้วแห่งจิตนั้น ย่อมมีได้ด้วยมรรคคือสติปัฏฐานนี้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย**.

(๒) ข้อว่า **เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ** หมายความว่า เพื่อก้าวล่วงคือละโสกะและปริเทวะ. จริงอยู่ มรรคนี้อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อก้าวล่วงโสกะ เหมือนโสกะของสันตติมหาอำมาตย์

เป็นต้น เพื่อก้าวล่วงปริเทวะ เหมือนอย่างปริเทวะของนางปฏาจาราเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ**.

แท้จริง สันตติมหาอำมาตย์ฟังคาถาที่ว่า

“ยํ ปุพฺเพ ตํ วิโสเธหิ ปจฺฉา เต มาหุ กิญฺจนํ
มชฺเฌ เจ โน คเหสฺสสิ อุปสนฺโต จริสฺสสิ.

ท่านจงทำความโศกในกาลก่อนให้เหือดแห้ง ท่านอย่ามีความกังวลใจในกาลภายหลัง ถ้าท่านจักไม่ยึดถือในท่ามกลาง ก็จักเป็นผู้สงบเที่ยวไป” ดังนี้ แล้วก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา

นางปฏาจารา ฟังพระคาถานี้ว่า

“น สนฺติ ปุตฺตา ตาณาย น ปิตา นปิ พนฺธวา
อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส นตฺถิ ญาตีสุ ตาณตา.

มีบุตรไว้เพื่อช่วยก็ไม่ได้ บิดาก็ไม่ได้ พวกพ้องก็ไม่ได้ เมื่อความตายมาถึงตัว แล้ว ญาติทั้งหลายก็ช่วยไม่ได้” ดังนี้แล้ว ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ก็เพราะเหตุว่า ชื่อว่าการไม่ถูกต้องธรรมบางอย่าง ในกายเวทนา จิต ธรรมทั้งหลายแล้ว ภาวนาไม่มีเลย ฉะนั้น สันตติมหาอำมาตย์กับนางปฏาจาราแม้นั้นจึงควรทราบว่า เป็นผู้ก้าวล่วงโสกะและปริเทวะด้วยมรรคนี้เอง.

(๓) ข้อว่า **เพื่อดับทุกข์และโทมนัส** ความหมายว่า เพื่อตั้งอยู่ไม่ได้ คือดับทั้งสอง คือทุกข์ทางกายและโทมนัสทางใจ. ด้วยว่ามรรคนี้ บุคคลเจริญแล้วย่อมเป็นไปเพื่อดับทุกข์ เหมือนทุกข์ของพระติสสเถระเป็นต้น เพื่อดับโทมนัส เหมือนอย่างโทมนัสของท้าวสักกะเป็นต้น. ในเรื่องทั้งสองนั้น มีดังนี้.

เรื่องทุกข์ของพระติสสเถระ

เล่ากันว่า ในกรุงสาวัตถี บุตรของกุฏุมภีชื่อติสสะ สละทรัพย์ ๔๐ โกฏิ ออกบวชโดดเดี่ยวอยู่ในป่าที่ไม่มีบ้าน. ภริยาของน้องชายท่านส่งโจร ๕๐๐ ให้ไปฆ่าท่านเสีย. พวกโจรไปล้อมท่านไว้. ท่านจึงถามว่า “ท่านอุบาสกมาทำไมกัน” พวกโจรตอบว่า “มาฆ่าท่านนะซิ”. ท่านจึงพูดขอร้องว่า “ท่านอุบาสกทั้งหลายโปรดรับประกันอาตมา ให้ชีวิตอาตมาสักคืนหนึ่งเถิด”. พวกโจรกล่าวว่า “สมณะ ใครจักประกันท่านในฐานะอย่างนี้ได้”. พระเถระก็จับหินก้อนใหญ่ทุบกระดูกขาทั้งสองข้างแล้วกล่าวว่า ประกันพอไหม. เหล่าโจรพวกนั้นก็ยังไม่หลบไป กลับก่อไฟนอนเสียที่ใกล้จงกรม พระเถระข่มเวทนา พิจารณาศีล ผูกใจในศีลที่บริสุทธิ์ ก็เกิดปีติและปราโมช. ลำดับต่อจากนั้น เจริญวิปัสสนาทำสมณธรรมตลอดคืนในยามทั้งสาม พออรุณขึ้น ก็บรรลุพระอรหัตจึงเปล่งอุทานว่า

“อุโภ ปาทานิ ภินฺทิตฺวา สญฺญมิสฺสามิ โว อหํ
อฏฺฏิยามิ หรายามิ สราคมรเณ อหํ
เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน ยถาภูตํ วิปสฺสิสฺสํ
สมฺปตฺเต อรุณุคฺคมฺหิ อรหตฺตํ อปาปุณึ.

เราทุบเท้าสองข้าง ป้องกันท่านทั้งหลาย เราเอือมระอาในความตายทั้งที่ยังมีราคะ เราคิดอย่างนี้แล้ว ก็เห็นแจ้งตามเป็นจริง พอรุ่งอรุณ เราบรรลุพระอรหัต”

เรื่องทุกข์ของภิกษุ ๓๐ รูป

ภิกษุ ๓๐ รูป อีกกลุ่มหนึ่ง เรียนกัมมัฏฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วจำพรรษาในวัดป่า ทำกติกากันว่า “ผู้มีอายุ เราควรทำสมณธรรมตลอดคืนในยามทั้งสาม เราไม่ควรมาสู่สำนักของกันและกันแล้ว ต่างคนต่างอยู่”. เมื่อภิกษุเหล่านั้นทำสมณธรรม ตอนใกล้รุ่งก็โงกหลับ เสือตัวหนึ่งก็มาจับภิกษุไปกินทีละรูปๆ. ภิกษุไรๆก็มิได้เปล่งแม้วาจาว่า “เสือคาบผมแล้ว”. ภิกษุถูกเสือกินไป ๑๕ รูป ด้วยอาการอย่างนี้ ถึงวันอุโบสถ ภิกษุที่เหลือก็ถามว่า “ท่านอยู่ที่ไหน” เมื่อรู้เรื่องแล้วก็กล่าวว่า “ถูกเสือคาบควรบอกว่า เราถูกเสือคาบไป” แล้วก็อยู่กันต่อไป. ต่อมาเสือจับภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งโดยนัยก่อน. ภิกษุหนุ่มร้องว่า “เสือขอรับ”. ภิกษุทั้งหลายถือไม้เท้าและคบเพลิงติดตามหมายว่าจะให้มันปล่อย เสือลากภิกษุนั้นขึ้นไปยังเขาขาดทางที่ภิกษุทั้งหลายไปไม่ได้ เริ่มกินภิกษุนั้นตั้งแต่นิ้วเท้า. ภิกษุทั้งหลายนอกนั้น ก็ได้แต่กล่าวว่า “สัปบุรุษ บัดนี้กิจที่พวกเราจะต้องทำไม่มี ขึ้นชื่อว่าความวิเศษของภิกษุทั้งหลายย่อมปรากฏในฐานะเช่นนี้”. ภิกษุหนุ่มนั้น นอนอยู่ในปากเสือ ข่มเวทนาที่เจ็บปวดแล้วเจริญวิปัสสนา ตอนเสือกินถึงข้อเท้า บรรลุเป็นพระโสดาบัน ตอนเสือกินไปถึงหัวเข่าเป็นพระสกทาคามี ตอนเสือกินไปถึงท้องเป็นพระอนาคามี ตอนเสือกินไปยังไม่ถึงหัวใจก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา จึงเปล่งอุทานดังนี้ว่า

“สีลวา วตฺตสมฺปนฺโน ปญฺญวา สุสมาหิโต
มุหุตฺตํ ปมาทมนฺวาย พฺยคฺเฆ โน รุทฺธมานโส
ปญฺชรสฺมึ โส คเหตฺวา สิลาย อุปรี กโต
กามํ ขาทตุ มํ พฺยคฺโฆ อฏฺฐิยา จ นฺหารุสฺส จ
กิเลเส เชปยิสฺสามิ ผุสิสฺสามิ วิมุตฺติยํ.

เรามีศีล ถึงพร้อมด้วยวัตร มีปัญญา มีใจมั่นคงดีแล้ว อาศัยความประมาทครู่หนึ่ง ทั้งที่มีใจไม่คิดร้ายในเสือ มันก็จับไว้ในกรงเล็บ พาไปไว้บนก้อนหิน เสือจะกินเราถึงกระดูกและเอ็นก็ตามที เราจักทำกิเลสให้สิ้นไป จักสัมผัสวิมุตติ”

เรื่องทุกข์ของพระปีติมัลลเถระ

ภิกษุอีกรูปหนึ่งชื่อปีติมัลลเถระ ครั้งเป็นคฤหัสถ์ท่านถือธงมาสู่เกาะลังกาถึง ๓ รัชกาล เข้าเฝ้าพระราชาแล้ว ได้รับพระราชานุเคราะห์ วันหนึ่ง เดินทางไปประตูศาลาที่มีที่นั่งปูด้วยเสื่อลำแพน ได้กล่าวไว้ในนตุมหากวรรค(ในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของท่าน ท่านจงละรูปนั้นเสีย รูปนั้นท่านละได้แล้วจักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน” ดังนี้แล้วก็คิดว่า “มิใช่รูปเท่านั้น เวทนาก็ไม่ใช่ของตน”. เขาทำพระบาลีนั้นให้เป็นหัวข้อ แล้วออกไปยังมหาวิหารขอบรรพชาและอุปสมบท แล้วกระทำมาติกาให้ทั้งสองคล่องแคล่ว พาภิกษุ ๓๐ รูป ไปยังลาน ณ ตำบลควปรปาลี กระทำสมณธรรม. เมื่อเท้าเดินไม่ไหว ก็คุกเข่าเดินจงกรม. ในคืนนั้น พรานเนื้อผู้หนึ่งสำคัญว่าเนื้อ ก็พุ่งหอกออกไป หอกก็แล่นถูกท่านถึงทะลุ ท่านก็ให้เขาชักหอกออก เอาเกลียวหญ้าอุดปากแผล ให้เขาจับตัวนั่งบนหลังแผ่นหิน ให้เขาเปิดโอกาสเจริญวิปัสสนาก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พยากรณ์แก่ภิกษุทั้งหลายที่พากันมาโดยกระแอมเสียงแล้ว เปล่งอุทานว่า

“ภาสิตํ พุทฺธเสฏฺฐสฺส สพฺพโลกคฺควาทิโน
น ตุมฺหากมิทํ รูปํ ตํ ชเหยฺยาถ ภิกฺขโว
อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วูปสโม สุโข

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ที่สรรเสริญกันว่าเลิศทุกแหล่งล้า ทรงภาษิตไว้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย รูปนี้มิใช่ของท่าน ท่านทั้งหลายพึงละรูปนั้นเสีย’ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีเกิดและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดแล้วก็ดับไป ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข”

มรรคนี้ย่อมเป็นไปเพื่อดับทุกข์เหมือนอย่างทุกข์ของพระติสสเถระ เป็นต้นเพียงเท่านี้ก่อน.

เรื่องโทมนัสของท้าวสักกะ

ก็ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงเห็นบุพนิมิต ๕ ประการ (คือ ดอกไม้ทิพย์เหี่ยวแห้ง ผ้านุ่งเศร้าหมอง เหงื่อไลออกทางรักแร้ เบื่อทิพยสมบัติ ริษยาในทิพยสมบัติของเทวดาอื่น) ของพระองค์ ถูกมรณภัยคุกคาม เกิดโทมนัส เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามปัญหา. ท้าวเธอก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลพร้อมด้วยเทวดาแปดหมื่นองค์ ด้วยอำนาจการวิสัชนาอุเบกขาปัญหา. เรื่องการอุบัติของท้าวเธอจึงกลับเป็นปกติอีก.

เรื่องโทมนัสของสุพรหมเทพบุตร

แม้สุพรหมเทพบุตร อันนางเทพอัปสรพันหนึ่งห้อมล้อมเสวยสวรรคสมบัติ. ในจำพวกนางเทพอัปสรพันหนึ่งนั้น นางเทพอัปสรห้าร้อย มัวเก็บดอกไม้จากต้น ก็จุติไปเกิดในนรก สุพรหมเทพบุตรรำพึงว่า “ทำไม เทพอัปสรเหล่านี้จึงชักช้าอยู่” ก็รู้ว่าพวกนางไปเกิดในนรก จึงหันมาพิจารณาดูตัวเองว่า เรามีอายุเท่าไรแล้วหนอ” ก็รู้ว่าตนจะสิ้นอายุ และจะไปเกิดในนรกก็หวาดกลัว เกิดโทมนัสอย่างยิ่ง เห็นว่าพระบรมศาสดาเท่านั้น จะยังความโทมนัสของเรานี้ให้บรรเทาลง ไม่มีผู้อื่น แล้วก็พานางเทพอัปสรห้าร้อยที่เหลือ เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามปัญหาว่า

“นิจฺจุตฺรสฺตมิทำ จิตฺตำ นิจฺจุพฺพิคฺคมิทำ มโน
อนุปฺปนฺเนสุ กิจฺเจสุ อโถ อุปฺปตฺติเตสุ จ
สเจ อตฺถิ อนุตฺรสฺตำ ตำ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิโต.

จิตนี้สะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ จิตใจนี้หวาดอยู่เป็นนิตย์ ในกิจที่ยังไม่เกิดและในกิจที่เกิดแล้ว ถ้าหากว่าความไม่หวาดสะดุ้งมีอยู่ ขอพระองค์ที่ถูกทูลถามแล้ว โปรดบอกความไม่หวาดสะดุ้งนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด” (**อุตฺรสตำ** ความสะดุ้ง, **อุพฺพิคฺคำ** ความหวาดกลัว)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสบอกสุพรหมเทพบุตร(มาในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค)ว่า

“นาญฺญตฺร โพชฺฌา ตปสา นาญฺญตฺร อินฺทฺริยสำวรา
นาญฺญตฺร สพฺพปฏินิสฺสคฺคา โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินำ

นอกจากปัญญาเครื่องตรัสรู้ ตปะเครื่องเผาความกิเลส นอกจากความสำรวมอินทรีย์ นอกจากความทิ้งคืนทุกสิ่งทุกอย่าง เราก็มองไม่เห็นความสวัสดีของสัตว์ทั้งหลาย”

ในที่สุดแห่งเทศนา สุพรหมเทพบุตรได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พร้อมด้วยนางเทพอัปสรห้าร้อย ทำสมบัตินั้นให้ถาวรแล้วกลับไปยังเทวโลก. มรรคนี้อันบุคคลเจริญแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมเป็นไปเพื่อดับโทมนัส เหมือนอย่างโทมนัสของท้าวสักกะ เป็นต้น ดังกล่าวมานี้.

(๔) มรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นอริยะ เรียกว่า **ญายธรรม** ในข้อที่ว่า **ญายสฺส อธิคมาย** เพื่อบรรลุญายธรรม ท่านอธิบายว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อถึงญายธรรมนั้น. จริงอยู่ มรรคคือสติปัฏฐานที่เป็นโลกิยะเบื้อง

ต้นนี้อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุมรรคที่เป็นโลกุตตระ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **เพื่อบรรลุญายธรรม.**

(๕) ข้อว่า **เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน** ท่านอธิบายว่า เพื่อทำให้แจ้งคือเพื่อประจักษ์ด้วยตนเอง ซึ่งอมตธรรมที่ได้ชื่อว่านิพพาน เพราะเว้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัด.

จริงอยู่ มรรคอันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมทำให้แจ้งพระนิพพานไปตามลำดับ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน". ในพระสูตรนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า "**เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย**" ข้อที่ว่า **เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ** เป็นต้น ก็เป็นอันสำเร็จใจความได้ก็จริง แต่ยกเว้นผู้รอบรู้ข้อยุติของคำสั่งสอนเสียแล้ว ก็ไม่ปรากฏแก่คนอื่นๆได้ แต่พระผู้มีพระภาคหาได้ทรงทำให้ชนผู้ฉลาด รู้ข้อยุติของคำสั่งสอนเสียก่อนแล้ว ทรงแสดงธรรมในภายหลังไม่ หากแต่ทรงยังชนทั้งหลายให้รู้อรรถนั้นๆ ด้วยสูตรนั้นๆเลยทีเดียว เพราะฉะนั้น ในที่นี้ เอกายนมรรคจะยังอรรถใดๆให้สำเร็จได้ ก็ทรงแสดงอรรถนั้นๆให้ปรากฏ จึงตรัสข้อว่า "**เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ**" เป็นต้น. หรืออีกนัยหนึ่ง ความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปได้ด้วยเอกายนมรรค ความหมดจดย่อมมีได้ด้วยความก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ ความก้าวล่วงโสกะและปริเทวะย่อมมีได้ด้วยความดับทุกข์และโทมนัส ความดับทุกข์และโทมนัสย่อมมีได้ด้วยการบรรลุญายธรรม การบรรลุญายธรรมย่อมมีได้ด้วยการทำให้แจ้งพระนิพพาน เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงลำดับการอันนี้ จึงตรัสว่า **เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย** แล้วตรัสข้อว่า "**เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ**" เป็นต้นไป.

อีกนัยหนึ่ง คำที่กล่าวมานี้เป็นการพรรณนาคุณของเอกายนมรรค เปรียบเหมือนพระผู้มีพระภาคได้ตรัสคุณด้วยบททั้ง ๘ ด้วยฉฉักกเทศนา(มีในฉฉักกสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์)ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน คือธรรม ๖ ประการ ๖ หมวด" ดังนี้ฉันใด และตรัสคุณด้วยบททั้ง ๙ ด้วยอริยวังสเทศนา (ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต)ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยวงศ์ ๔ ประการนี้รู้กันว่าล้ำเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ถูกลบล้างแล้ว ไม่เคยถูกลบล้าง ไม่ถูกลบล้าง จักไม่ถูกลบล้าง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้าน" ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสคุณของเอกายนมรรคแม้นี้ ด้วยบททั้ง ๗ ว่า **เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย** เป็นต้นก็ฉันนั้น. ถ้าจะถามว่า "เพราะเหตุใด" ตอบว่า "เพื่อให้เกิดอุตสาหะแก่ภิกษุเหล่านั้น จริงอยู่ ภิกษุเหล่านั้นฟังการตรัสคุณ(ของเอกายนมรรค) รู้ว่ามรรคนี้นำออกเสียซึ่งอุปัททวะ ๔ คือ **โสกะ** อันเป็นเครื่องเผาใจ **ปริเทวะ** อันเป็นการพิไรรำพัน **ทุกขะ** อันเป็นความไม่สำราญทางกาย **โทมนัส** อันเป็นความไม่สำราญทางใจ นำมาซึ่งคุณวิเศษ ๓ คือ วิสุทธิ ญายธรรม และพระนิพพาน" ดังนี้แล้ว เกิดอุตสาหะใส่ใจเทศนานี้ว่า "ควรเล่า ควรเรียน ควรทรงจำ ควรบอกกล่าว" และจักสำคัญมรรคอันนี้ว่า "ควรเจริญ". เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคุณ(ของเอกายนมรรค) เพื่อให้เกิดอุตสาหะแก่ภิกษุเหล่านั้น เหมือนพ่อค้าผ้ากัมพลเป็นต้น โฆษณาคุณภาพของผ้ากัมพล เป็นต้นฉะนั้น. เหมือนอย่างว่า แม้ว่าพ่อค้าผ้ากัมพลอันมีค่านับแสน โฆษณาว่าโปรดซื้อผ้ากัมพล มนุษย์ทั้งหลายก็ยังไม่ทราบก่อนเลยว่า ผ้ากัมพลนี้ทำด้วยผมคนหรือทำด้วยขนสัตว์ มันมีกลิ่นสาบ สัมผัสหยาบ แต่ก็เรียกว่าผ้ากัมพลเหมือนกัน ต่อเมื่อพ่อค้านั้นโฆษณาว่าผ้ากัมพลสีแดงทำในแคว้นคันธาระ ละเอียดสดใส สัมผัสละมุน เมื่อนั้นถ้ามีเงินพอก็อยากซื้อเอา มีไม่พอก็อยากจะชม ฉันใด แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียว" ดังนี้ ก็ยังไม่ปรากฏก่อนดอกว่าหนทางไหน ด้วยว่าแม้หนทางที่ไม่นำสัตว์ออกจากทุกข์มีประการต่างๆ ก็เรียกกันว่าหนทางเหมือนกัน แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า "**เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย**"

ดังนี้เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็ทราบว่าหนทางนี้นำออกจากอุปัททวะ ๔ นำมาซึ่งคุณวิเศษ ๓ แล้วก็เกิดอุตสาหะสำคัญเทศนานี้ว่า “ควรเล่า ควรเรียน ควรทรงจำ ควรบอกกล่าว” และจักสำคัญมรรคอันนี้ว่า “ควรเจริญ” เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะตรัสคุณ(ของเอกายนมรรค) จึงตรัสว่า “เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย” เป็นต้น. อนึ่ง ข้ออุปมาว่าด้วยพ่อค้าผ้ากัมพลสีเหลืองอันมีค่าแสนนำมาเปรียบฉันใด ในข้อนี้ก็ควรนำข้ออุปมาว่าด้วยพ่อค้าทองชมพูนุทสีสุก แก้วมณีอันกรองน้ำให้ใส แก้วมุกดาที่บริสุทธิ์ ผ้าขนสัตว์ และแก้วประพาฬเป็นต้น เอามาเปรียบฉันนั้น.

คำว่า **ยทิทำ** เป็นศัพท์นิบาต มีอรรถว่า **เย อิเม** เหล่าใด.

คำว่า **จตฺตาโร** (แปลว่า ๔) เป็นศัพท์กำหนดจำนวนด้วยจำนวน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการกำหนดจำนวนสติปัฏฐานว่า ไม่น้อยและไม่มากกว่า ๔ นั้น.

คำว่า **สติปัฏฐานทั้งหลาย** ได้แก่ สติปัฏฐาน ๓ คืออารมณ์แห่งสติก็มี ความที่พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความยินร้ายและยินดีในพระสาวกทั้งหลายผู้ปฏิบัติ ๓ อย่างก็มี ตัวสติก็มี. อารมณ์แห่งสติเรียกว่าสติปัฏฐาน ในพระบาลี(สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)เป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับไปแห่งสติปัฏฐาน ๔ ท่านทั้งหลายจงฟัง ..ฯลฯ.. ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดแห่งกายเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งกายเพราะอาหารก่อให้เกิด” ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสติปัฏฐาน ได้ในพระบาลี(ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค)เป็นต้นว่า “กายเป็นที่ปรากฏมิใช่สติ สติเป็นที่ปรากฏด้วยเป็นตัวสติด้วย”. คำนั้นมีความดังนี้. ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้ง. ถามว่า อะไรตั้ง. ตอบว่า สติ. ที่ตั้งของสติ ชื่อว่าสติปัฏฐาน. อีกนัยหนึ่ง ความตั้งอยู่เป็นประธาน จึงชื่อว่าปัฏฐาน. ความตั้งอยู่แห่งสติ ชื่อว่าสติปัฏฐาน เหมือนการยืนของช้าง การยืนของม้า เป็นต้น. พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความยินดีและความยินร้ายในพระสาวกทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติ ๓ อย่าง เรียกว่า สติปัฏฐาน ในพระบาลี(สฬายตนวิภังสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์)ว่า “สติปัฏฐาน ๓ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะทรงเสพสติปัฏฐานไรเล่า เมื่อทรงเสพสติปัฏฐานไรเล่า จึงเป็นพระศาสดาสมควรสอนพระสาวก” ดังนี้. คำนั้นมีความดังนี้ ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะเป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ อธิบายว่า ควรให้เป็นไป. ถามว่า “เพราะเป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ด้วยอะไร”. ตอบว่า “ด้วยสติ”. การตั้งไว้ด้วยสติ ชื่อว่าสติปัฏฐาน ก็สติเท่านั้น เรียกว่า “สติปัฏฐาน” ได้ในพระบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) เป็นต้นว่า สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสัมโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์” ดังนี้. คำนั้นมีความดังนี้ ธรรมชาติใดตั้งอยู่ทั่ว อธิบายว่า เข้าไปตั้งมั่น คือแล่นเป็นไป ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปัฏฐาน. สตินั้นเอง ชื่อว่าสติปัฏฐาน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่า ระลึกได้ ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งไว้.

เพราะฉะนั้น สตินั้นด้วย ปัฏฐานด้วย จึงชื่อว่าสติปัฏฐาน. ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาสติปัฏฐานนี้. ถามว่า หากเป็นเช่นนั้น เหตุไร คำว่า “สติปัฏฐานทั้งหลายจึงเป็นคำพหูพจน์”. ตอบว่า “เพราะต้องมีสติมาก ความจริงสติเหล่านั้นมีมากเพราะความต่างแห่งอารมณ์”. ถามว่า “เหตุไร คำว่า มรรค จึงเป็นเอกวจนะ”. ตอบว่า “เพราะมีทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค”. ความจริง สติเหล่านั้นแม้มี ๔ ก็นับว่าทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ถามว่า ในคำว่า มรรค ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าอะไร”. ตอบว่า “เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องไปสู่พระนิพพานด้วย ผู้ต้องการพระนิพพานจะพึงค้นหาด้วย”. สติทั้ง ๔ นั้น ทำกิจให้สำเร็จในอารมณ์ทั้งหลายมีกายเป็นต้น จึงถึงพระนิพพานในภายหลัง แต่ผู้ต้องการพระนิพพานทั้งหลาย จำต้องดำเนินไปตั้งแต่ต้นมา จึงเรียกสติทั้ง ๔ ว่าหนทางเดียว. เทศนาพร้อมด้วยอนุสนธิ ย่อมมีด้วยการอนุสนธิ คำว่า สติ เหมือนในพระบาลี (สังยุตตนิ

กาย มหาวารวรรค) เป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงมรรคเป็นเครื่องกำจัดกองทัพมาร เธอจงฟังมรรคนั้นเป็นเครื่องกำจัดกองทัพมาร คือสัมโพชฌงค์ ๗” ดังนี้.

คำว่า “มรรคเป็นเครื่องกำจัดกองทัพมาร” กับคำว่า “สัมโพชฌงค์ ๗” โดยอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ ฉันใด คำว่า “เอกายนมรรค” กับคำว่า “สติปัฏฐาน ๔” เหมือนกันโดยอรรถ ต่างกันโดยพยัญชน ก็ฉันนั้น. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นเอกวจนะ ก็เพราะเป็นทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค เป็นพหุวจนะก็เพราะมีสติมากโดยความต่างแห่งอารมณ์. ถามว่า “เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสติปัฏฐานว่ามี ๔ ไม่ขาดไม่เกิน”. ตอบว่า “เพราะจะทรงให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เวไนยสัตว์”. แท้จริง ในจำพวกเวไนยสัตว์ที่เป็นตัณหาจริต ทิฏฐิจริต ประเภทสมถยานิก (ผู้มีสมถะเป็นยาน) และวิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน) ที่เป็นไปโดยส่วนทั้งสอง คือ ปัญญาอ่อนและปัญญากล้า (๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์หยาบเป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีตัณหาจริต มีปัญญาอ่อน. (๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์ละเอียดเป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีตัณหาจริต มีปัญญากล้า. (๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์ไม่แยกออกมากนักเป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีทิฏฐิจริต มีปัญญาอ่อน. (๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์แยกออกมาก เป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ ผู้มีทิฏฐิจริต มีปัญญากล้า.

อนึ่ง สติปัฏฐานข้อ ๑ ที่มีนิมิตอันจะพึงบรรลุได้โดยไม่ยากเป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญาอ่อน. สติปัฏฐานข้อที่ ๒ เพราะไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างหยาบเป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญากล้า. สติปัฏฐานข้อที่ ๓ มีอารมณ์ที่แยกออกไม่มากนักเป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญาอ่อน. สติปัฏฐานข้อที่ ๔ มีอารมณ์ที่แยกออกมากเป็นทางหมดจด เหมาะสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิกมีปัญญากล้า. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า สติปัฏฐานมี ๔ เท่านั้น ไม่ขาดไม่เกิน. อีกอย่างหนึ่ง ที่ตรัสว่าสติปัฏฐานมี ๔ ก็เพื่อละวิปัลลาสที่สำคัญผิดว่างาม สุข เที่ยง และเป็นตัวตน. แท้จริง กายเป็นอสุภะไม่งาม แต่สัตว์ทั้งหลายสำคัญในกายนั้นว่างาม. ทรงแสดงความไม่งามในกายนั้นแก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัสสติปัฏฐานข้อที่ ๑ เพื่อละวิปัลลาสนั้น. และในเวทนาเป็นต้นที่สัตว์ยึดถือว่าสุข เที่ยง เป็นตัวตน เวทนาก็เป็นทุกข์ จิตไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา. แต่สัตว์ทั้งหลายยังสำคัญว่า สุข เที่ยง เป็นตัวตน ในเวทนา จิต ธรรมนั้น จึงทรงแสดงความเป็นทุกข์เป็นต้นในเวทนา จิต ธรรมนั้น แก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัสสติปัฏฐาน ๓ ที่เหลือ เพื่อละวิปัลลาสเหล่านั้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ที่ตรัสว่า สติปัฏฐาน ๔ ไม่ขาดไม่เกิน เพื่อละความสำคัญผิดว่า งาม สุข เที่ยง และเป็นตัวตน ดังที่กล่าวมา. มิใช่เพื่อละเฉพาะวิปัลลาสเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ตรัสสติปัฏฐาน ๔ ก็เพื่อละโอฆะ โยคะ อาสวะ คัณฐะ อุปาทาน และ อคติ อย่างละ ๔ ด้วย ทั้งเพื่อกำหนดรู้อาหาร ๔ อย่างด้วย พึงทราบในที่มาในปกรณ์(คือพระบาลี)เท่านี้ก่อน. ส่วนในอรรถกถาท่านกล่าวว่า สติปัฏฐานมีอันเดียวเท่านั้น โดยเป็นความระลึก และโดยเป็นที่ประชุมลงเดียวกัน แต่มี ๔ ด้วยอำนาจอารมณ์ (คือกาย เวทนา จิต ธรรม).

เปรียบเหมือนพระนคร มี ๔ ประตู (๑) คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันออกมา เข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก (๒) คนที่มาแต่ทิศใต้ (๓) ทิศตะวันตกก็เหมือนกัน (๔) คนที่มาแต่ทิศเหนือก็นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือมา เข้าพระนครทางประตูทิศเหนือ ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้น.

จริงอยู่ พระนิพพานเปรียบเหมือนนคร โลกุตตรมรรคมีองค์แปดเปรียบเหมือนประตูพระนคร สติปัฏฐานมีกายเป็นต้นเปรียบเหมือนทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น.

(๑) คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันออกมา เข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งกายานุปัสสนา เจริญกายานุปัสสนา ๑๔ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญกายานุปัสสนา ก็ฉันนั้น.

(๒) คนที่มาแต่ทิศใต้ นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศใต้ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศใต้ ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งเวทนานุปัสสนาเจริญเวทนานุปัสสนา ๙ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญเวทนานุปัสสนาก็ฉันนั้น.

(๓) คนที่มาแต่ทิศตะวันตก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันตกมา เข้าสู่พระนครทางประตูทิศตะวันตก ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งจิตตานุปัสสนา เจริญจิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั้นเอง ด้วยอริยมรรค ที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญจิตตานุปัสสนาฉันนั้น.

(๔) คนที่มาแต่ทิศเหนือ นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือมา เข้าสู่พระนครทางประตูทิศเหนือ ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งธัมมานุปัสสนา เจริญธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพาน อันเดียวกันนั้นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญธัมมานุปัสสนา ก็ฉันนั้น.

บัณฑิตพึงทราบว่า ที่ท่านกล่าวว่าสติปัฏฐานมีอันเดียวนั้น ก็ด้วยอำนาจความระลึกได้อย่างหนึ่ง ด้วยอานุภาพประชุมลงสู่ความเป็นอันเดียวกันอย่างหนึ่ง ที่กล่าวว่ามี ๔ ก็โดยจัดตามอารมณ์ ดังกล่าวมาฉะนี้.

กตเม จตฺตาโร

คำว่า **มี ๔ เป็นอย่างไร** เป็นคำถามด้วยหมายจะตอบ (ถามเอง ตอบเอง).
คำว่า **อิธ** (**ธมฺมวินเย**) **ในธรรมวินัยนี้** คือ ในพระศาสนานี้.
คำว่า **ภิกฺขเว ภิกษุทั้งหลาย** นั้น เป็นคำเรียกบุคคลผู้รับธรรม.

คำว่า **ภิกษุนั้น** เป็นคำแสดงถึงบุคคล ผู้ถึงพร้อมด้วยข้อปฏิบัติ. เทวดาและมนุษย์แม้เหล่าอื่น ก็ปฏิบัติให้พร้อมเหมือนกัน. แต่ที่ตรัสว่า **ภิกษุ** ก็เพราะเป็นผู้ประเสริฐอย่างหนึ่ง เพราะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติอย่างหนึ่ง. ความจริง ในบุคคลทั้งหลายผู้รับคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค ภิกษุเป็นผู้ประเสริฐ เพราะเป็นประหนึ่งภาชนะรองรับคำสั่งสอนมีประการต่างๆ จึงตรัสว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ประเสริฐ. แต่เมื่อทรงถือเอาภิกษุแล้ว คนทั้งหลายที่เหลือก็เป็นอันทรงถือเอาด้วย เหมือนการเสด็จพระราชดำเนินเป็นต้น เหล่าราชบริพารนอกนั้นก็เป็นอันท่านรวมไว้ด้วยศัพท์ว่า ราช. ผู้ใดปฏิบัติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้นย่อมชื่อว่าภิกษุ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ก็เพราะจะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติ. ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นภิกษุทั้งนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ในธรรมบท ขุททกนิกาย)ว่า

“อลงฺกโต เจปิ สมํ จเรยฺย
สนฺโต ทนฺโต นิยโต พฺรหฺมจารี
สพฺเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทณฺฑํ
โส พฺราหฺมโณ โส สมโณ ส ภิกฺขุ.

หากบุคคลใด มีธรรมประดับแล้ว เป็นผู้สงบแล้ว ฝึกแล้ว เป็นผู้แน่นอน เป็นพรหมจารี เลิกอาชญากรรมในสัตว์ทั้งปวง ประพฤติสม่ำเสมออยู่ไซร้ บุคคลนั้นก็ชื่อว่าพราหมณ์ ชื่อว่าสมณะ และชื่อว่า ภิกษุ”.

อุทเทสวารของกายานุปัสสี

คำว่า **ในกาย** คือในรูปกาย. จริงแล้ว รูปกายในที่นั้นท่านประสงค์เอาว่า กาย เพราะอรรถว่าเป็นที่รวมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ และอาการมี ผม เป็นต้น เหมือนตัวของช้าง ตัวของรถ เป็นต้น. ชื่อว่ากายเพราะอรรถว่าเป็นที่รวม ฉันใด ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่าเป็นแหล่งที่มาของสิ่งที่น่ารังเกียจ ฉันนั้น. จริงแล้ว กายนั้นเป็นแหล่งที่มาของสิ่งน่ารังเกียจ คือน่าเกลียดอย่างยิ่ง แม้เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่ากาย.

คำว่า **เป็นแหล่งที่มา** คือเป็นถิ่นเกิด เป็นแหล่งที่มานั้น ธรรมชาติทั้งหลายมาแต่กายนั้น เหตุนั้นกายนั้นจึงชื่อว่า เป็นแหล่งที่มา. อะไรมา. สิ่งอันน่าเกลียดทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมมา. ชื่อว่า อายะ เพราะเป็นแหล่งมาแห่งสิ่งน่าเกลียดทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **พิจารณาเห็นกาย** หมายความว่า มีปกติพิจารณาเห็นในกาย หรือพิจารณาเห็นซึ่งกาย. พระผู้มีพระภาคแม้จะตรัสว่า “ในกาย” บัณฑิตพึงทราบว่าทรงกระทำศัพท์ว่ากายครั้งที่สองว่า “พิจารณาเห็นกายอีกครั้งหนึ่ง” เพื่อทรงแสดงการกำหนดและการแยกออกจากก้อนเป็นต้น โดยไม่ปนกัน. ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในกาย หรือพิจารณาเห็นจิตในกาย หรือพิจารณาเห็นธรรมในกายหามิได้ ที่แท้พิจารณาเห็นกายในกายต่างหาก จึงเป็นอันทรงแสดงการกำหนดไม่ปนกัน ด้วยทรงแสดงอาการคือพิจารณาเห็นกายในวัตถุที่นับว่ากาย. มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่ง ที่พ้นจากอวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งมิใช่พิจารณาเห็นเป็นหญิงหรือเป็นชายที่พ้นจากผมขนเป็นต้น. จริงอยู่ กายแม้ใดที่นับว่าเป็นที่รวมของภูตรูปและอุปาทายรูป มี ผม ขน เป็นต้น มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นจากภูตรูปและอุปาทายรูป ที่แท้พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมอวัยวะน้อยใหญ่ในกายนั้น เหมือนพิจารณาเห็นส่วนประกอบของรถ ฉะนั้น พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของผม ขน เป็นต้น เหมือนพิจารณาเห็นส่วนน้อยใหญ่ของพระนคร พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของภูตรูปและอุปาทายรูป เหมือนแยกใบและก้านของต้นกล้วยและเหมือนแบกำมือที่ว่างเปล่าฉะนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงการแยกออกจากก้อน ด้วยทรงแสดงวัตถุที่นับว่ากาย โดยเป็นที่รวมโดยประการต่างๆ นั่นแล้ว. ความจริง กาย หรือชายหญิง หรือธรรมไรๆ อื่นที่พ้นจากกายอันเป็นที่รวมดังกล่าวแล้ว หาปรากฏในกายนั้นไม่ แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยึดมันผิดๆ โดยประการนั้นๆ ในกายสักว่าเป็นที่รวมแห่งธรรมดังกล่าวอยู่นั่นเอง. เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

“ยํ ปสฺสติ น ตํ ทิฏฺฐํ ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสฺสติ
อปสฺสํ พชฺฌเต มูฬฺโห พชฺฌมาโน น มุจฺจติ.

บุคคลเห็นสิ่งใด สิ่งนั้นก็ไม่ได้เห็น สิ่งใดเห็นแล้วก็ไม่เห็นสิ่งนั้น เมื่อไม่เห็น ก็หลงติด เมื่อติดก็ไม่หลุดพ้น”.

ท่านกล่าวคำนี้ ก็เพื่อแสดงการแยกออกจากก้อนเป็นต้น. ด้วยศัพท์ว่า อาทิ เป็นต้น ในคำนี้ บัณฑิตพึงทราบความดังนี้. ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายนี้เท่านั้น ท่านอธิบายว่า มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น. คนทั้งหลายแลเห็นน้ำในพยับแดดแม้ที่ไม่มีน้ำ ฉันใด ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม ว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน และสวยงาม ฉันนั้น หามิได้ ที่แท้ พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของอาการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน และไม่สวยงามต่างหาก.

อีกอย่างหนึ่ง กายนี้ท่านกล่าวไว้ข้างหน้าว่า มีลมอัสสาสะ ปัสสาสะ เป็นต้น มีกระดูกที่ปันเป็นที่สุด ตามนัยพระบาลีเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปป่าก็ดี ..ฯลฯ.. เธอมีสติหายใจเข้า”

ดังนี้ และกายที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค(ขุททกนิกาย)ว่า “ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายคือดิน กายคือน้ำ กายคือไฟ กายคือลม กายคือผม กายคือขน กายคือผิวหนัง กายคือหนัง กายคือเนื้อ กายคือเลือด กายคือเอ็น กายคือกระดูก กายคือเยื่อในกระดูก โดยความเป็นของไม่เที่ยง” ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของกายนั้นทั้งหมดแม้อย่างนี้ว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย โดยพิจารณาเห็นในกายนี้เท่านั้น”. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความว่า พิจารณาเห็นกายที่นับว่าเป็นที่รวมแห่งธรรมมีผมเป็นต้นในกาย โดยไม่พิจารณาเห็นส่วนใดส่วนหนึ่ง ที่จะถือว่าเป็นเราเป็นของเราในกาย แต่พิจารณาเห็นกายนั้นๆ เท่านั้น เป็นที่รวมแห่งธรรมต่างๆ มีผม ขน เป็นต้น. อนึ่ง พึงทราบว่า พิจารณาเห็นกายในกาย แม้โดยพิจารณาเห็นกายที่นับว่าเป็นที่รวมแห่งอาการ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นต้นทั้งหมด ซึ่งมีนัยที่มาในปฏิสัมภิทามรรคตามลำดับบาลี เป็นต้นว่า “พิจารณาเห็นในกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่โดยเป็นของเที่ยง” ดังนี้. จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิปทา คือพิจารณาเห็นกายในกายรูปนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายโดยเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นโดยเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นโดยเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยมิใช่ตัวตน ไม่ใช่เห็นเป็นตัวตน ด้วยอำนาจอนุปัสสนา (การพิจารณาเห็น) ๗ ประการ มีพิจารณาเห็นความ ไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมเบื่อหน่าย มิใช่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด มิใช่กำหนัด ย่อมดับทุกข์ มิใช่ก่อทุกข์ ย่อมสละ มิใช่ยึดถือ. ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นกายอันนี้ (๑) โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาความสำคัญว่าเที่ยงเสียได้ (๒) เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาความสำคัญว่าเป็นสุขเสียได้ (๓) เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ย่อมละอัตตสัญญาความสำคัญว่าเป็นตัวตนเสียได้ (๔) เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีเสียได้ (๕) เมื่อคลายกำหนัด ย่อมละความกำหนัดเสียได้ (๖) เมื่อดับทุกข์ ย่อมละเหตุเกิดทุกข์เสียได้ (๗) เมื่อสละทิ้ง ย่อมละความยึดถือเสียได้ ดังกล่าวมาฉะนี้.

คำว่า **อยู่** คือเป็นไปอยู่.

คำว่า **มีความเพียร** มีอรรถว่า สภาพใดแผดเผากิเลสทั้งหลายในภพทั้ง ๓ สภาพ ชื่อว่าอาตาปะ แผดเผากิเลส คำนี้เป็นชื่อของความเพียร. ความเพียรของผู้นั้นมีอยู่ จึงชื่อว่า อาตาปี ผู้มีความเพียร.

คำว่า **มีสัมปชัญญะ** คือ ผู้ประกอบด้วยความรู้ที่นับว่า สัมปชัญญะ.

คำว่า **มีสติ** คือประกอบด้วยสติกำกับกาย. ภิกษุกำหนดอารมณ์ด้วยสติ พิจารณาเห็นด้วยปัญญา ธรรมดาว่าปัญญาพิจารณาเห็นของผู้เว้นจากสติย่อมไม่มี พระผู้มีพระภาคจึงตรัส(มีในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า สติแลจำเป็นในที่ทั้งปวง” ในที่นี้จึงตรัสว่า “ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่” ดังนี้. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นอันทรงอธิบายด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง (๑) ความท้อแท้ภายในย่อมทำอันตรายแก่ผู้ไม่มีความเพียร (๒) ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมหลงลืมในการกำหนดอุบาย และในการงดเว้นสิ่งที่มิใช่อุบาย (๓) ผู้มีสติหลงลืมแล้ว ย่อมไม่สามารถกำหนดอุบาย และในการสละสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย กัมมัฏฐานของภิกษุนั้นย่อมไม่สำเร็จ แต่กัมมัฏฐานนั้นย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งธรรมเหล่าใด เพื่อทรงแสดงธรรมเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ”. ทรงแสดงกายานุปัสสนาสติปัฏฐานและองค์แห่งสัมปโยคะอันประกอบร่วมกัน บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงองค์แห่งการละ จึงตรัสว่า “นำออกเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก”.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **นำออก** หมายความว่า นำออกเสีย ด้วยการนำออกชั่วขณะหรือด้วยการนำออกโดยการข่มไว้.

คำว่า **ในโลก** ก็คือ ในกายนั่นแหละ. จริงอยู่ กายในที่นี้ทรงหมายถึงโลก เพราะอรรถว่าชำรุดทรุดโทรม. อภิชฌาและโทมนัสมิใช่จะละได้ในอารมณ์เพียงกายเท่านั้น แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็ละได้เหมือน

กัน ท่านจึงกล่าวไว้ในวิภังค์(สติปัฏฐานวิภังค์)ว่า “อุปาทานขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าโลก”. คำนั้นท่านกล่าวตามนัยแห่งการขยายความ เพราะธรรมเหล่านั้นนับว่าเป็นโลก. แต่ท่านกล่าวคำใดไว้ว่า โลกเป็นอย่างไร โลกก็คือกายอันนั้นแหละ ความในคำนั้นมีดังนี้แล. พึงเห็นการเชื่อมความดังนี้ว่า “นำออกเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลกนั้น”. ในที่นี้ กามฉันท์รวมเข้ากับอภิชฌา พยาบาทรวมเข้ากับโทมนัส ฉะนั้น จึงควรทราบว่า ทรงอธิบายการละนิวรณ์ด้วยการทรงแสดงธรรมอันเป็นคู่ที่มีกำลังนับเนื่องในนิวรณ์. แต่โดยพิเศษ (๑) ตรัสการละความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดอภิชฌา (๒) ตรัสการละความยินร้ายที่มีกายวิบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดโทมนัส (๓) ตรัสการละความยินดียิ่งในกายด้วยการกำจัดอภิชฌา (๔) ตรัสการละความไม่ยินดียิ่งในการเจริญกายานุปัสสนาด้วยการกำจัดโทมนัส (๕) ตรัสการละกายของผู้ใส่ซึ่งภาวะว่างามเป็นสุขเป็นต้น ที่ไม่มีจริงในกาย ด้วยการกำจัดอภิชฌา (๖) และตรัสการละการเอาออกไปซึ่งภาวะที่ไม่งาม เป็นทุกข์ เป็นต้น ที่มีอยู่จริงในกาย ด้วยการกำจัดโทมนัส. ด้วยพระดำรัสนั้น ทรงแสดงอานุภาพของความเพียร และความเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรของพระโยคาวจร.

แท้จริงอานุภาพของความเพียรนั้นก็คือ เป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดี ยินร้าย ครอบงำความยินดีและความยินร้าย เว้นจากใส่สิ่งที่ไม่มีจริง และนำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง ก็พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดียินร้าย เป็นผู้ครอบงำความยินดีและความยินร้าย ไม่ใส่สิ่งที่ไม่มีจริง ไม่นำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง จึงชื่อว่า เป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรด้วยประการฉะนั้น. อีกนัยหนึ่ง ตรัสกัมมัฏฐานด้วยอนุปัสสนา ในคำว่า **กาเย กายานุปสฺสี** พิจารณาเห็นกายในกาย. ตรัสการบริหารกายของพระโยคาวจร บำเพ็ญกัมมัฏฐานด้วยวิหารธรรมที่กล่าวไว้แล้ว ในคำว่า **วิหรติ** อยู่. ก็ในคำเป็นต้นว่า **อาตาปี** มีความเพียร พึงทราบว่า ตรัสความเพียรชอบด้วย **อาตาปะ** ความเพียรเครื่องเผากิเลส ตรัสกัมมัฏฐานที่ให้สำเร็จประโยชน์ทั่วๆไป หรืออุบายเครื่องบริหารกัมมัฏฐาน ด้วยสติสัมปชัญญะ หรือตรัสสมถะที่ได้มาด้วยอำนาจกายานุปัสสนา ตรัสวิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ ตรัสผลแห่งภาวนาด้วยการกำจัดซึ่งอภิชฌาและโทมนัส ฉะนี้.

บาลีวิภังค์

ส่วนในพระบาลีวิภังค์ กล่าวเนื้อความของบทเหล่านั้นว่า บทว่า **อนุปสฺสี** ความว่า อนุปัสสนาในคำนั้นเป็นอย่างไร ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกอนุปัสสนา บุคคลได้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอนุปัสสนานี้ บุคคลนั้นจึงเรียกว่า **อนุปสฺสี.**

บทว่า **วิหรติ** แปลว่า เป็นอยู่ เป็นไปอยู่ รักษาอยู่ ดำเนินไปอยู่ ให้อัตตภาพดำเนินไปอยู่ เที่ยวไปอยู่ จึงเรียกว่า **วิหรติ.**

บทว่า **อาตาปี** ผู้มีเพียร ความว่า อาตาปะ ความเพียรในคำนั้นเป็นอย่างไร การปรารภความเพียรเป็นไปทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะใด นี้เรียกว่า อาตปะ บุคคลผู้ประกอบด้วยอาตาปะนี้ เหตุนั้นบุคคลนั้น จึงเรียกว่า **อาตาปี**.

บทว่า **สมฺปชาโน** ความว่า สัมปชัญญะ ในคำนั้นเป็นอย่างไร ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกว่าสัมปชัญญะ บุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ บุคคลนั้น จึงเรียกว่า **สมฺปชาโน.**

บทว่า **สติมา** ความว่า สติในคำนั้นเป็นอย่างไร ความระลึกได้ ความระลึกถึง ฯลฯ ความระลึกชอบ นี้เรียกว่า สติ บุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้วด้วยสตินี้ บุคคลนั้น จึงเรียกว่า **สติมา**.

ข้อว่า **วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ** ความว่า **โลก**ในคำนั้นเป็นอย่างไร กายนั้นแล ชื่อว่าโลก อุปาทานขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่าโลก. **อภิชฌา**ในคำนั้นเป็นอย่างไร ความกำหนัด ความกำหนัดจัด ความดีใจ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต นี้เรียกว่าอภิชฌา. **โทมนัส**ในคำนั้นเป็นอย่างไร ความไม่สำราญทางใจ ทุกข์ทางใจ ฯลฯ เวทนาที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแก่สัมผัสทางใจ นี้เรียกว่าโทมนัส. อภิชฌาและโทมนัสนี้ เป็นอันพระโยคาวจรกำจัดแล้ว นำออกไปแล้ว สงบแล้ว ให้สงบแล้ว ให้ระงับแล้ว ให้ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ให้ถึงความสาบสูญแล้ว ให้ถึงความไม่มีแล้ว ให้ถึงความย่อยยับแล้ว ให้เหือดแห้งแล้ว ให้แห้งผากแล้ว ทำให้ถึงที่สุดแล้ว เหตุนั้น จึงตรัสว่า **วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ** ดังนี้. นัยที่มาในอรรถกถากับบาลีวิภังค์นั้น บัณฑิตพึงทราบได้โดยการเทียบเคียงกัน. พรรณนาความแห่งอุทเทสที่ว่าด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐานมีเพียงเท่านี้ก่อน.

อุทเทสวารแห่งเวทนา-จิตต-ธัมมานุปัสสนา

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย จิตในจิต ธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ฯลฯ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก” ดังนี้. ประโยชน์ในอันจะกล่าวซ้ำเวทนาเป็นต้น ในคำซึ่งมีอาทิอย่างนี้ว่า **เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี** พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาแล้วในกายานุปัสสนานั่นแล. อนึ่ง ในข้อที่ว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีวินิจฉัยดังนี้ เวทนาได้แก่ เวทนา ๓. ก็เวทนา ๓ นั้น เป็นโลกิยะอย่างเดียว แม้จิตก็เป็นโลกิยะ ธรรมทั้งหลายก็เป็นโลกิยะเหมือนกัน. การจำแนกเวทนา จิต ธรรมนั้น จักปรากฏในนิทเทสวาร. ส่วนในอุทเทสวารนี้ ภิกษุผู้พิจารณาเวทนา ๓ นั้น โดยประการที่คนพึงพิจารณาเห็นก็พึงทราบว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย. แม้ในจิตและธรรมก็นัยนี้เหมือนกัน. ถามว่า จะพึงพิจารณาเห็นเวทนาอย่างไร. ตอบว่า พึงพิจารณาเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาโดยเป็นดุจลูกศร เห็นอทุกขมสุขเวทนา โดยความเป็นของไม่เที่ยง. ดังที่ตรัสไว้ว่า

“โย สุขํ ทุกฺขโต อทฺท ทุกฺขมทฺทกฺขิ สลฺลโต
อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ อทฺทกฺขิ นํ อนิจฺจโต
ส เว สมฺมทฺทโส ภิกฺขุ อุปสนฺโต จริสฺสติ.

ภิกษุใด เห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นดังลูกศร เห็นอทุกขมสุขเวทนาที่มีอยู่โดยความเป็นของไม่เที่ยง ภิกษุนั้นแลเป็นผู้เห็นชอบ จักเป็นผู้สงบเที่ยวไป”.

อนึ่ง พระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นเวทนาทั้งหมดนั้นแหละ โดยความเป็นทุกข์ด้วย. สมจริงดังที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า “เรากล่าวเวทนาทุกอย่างบรรดามี อยู่ในทุกข์ทั้งนั้น”. พึงพิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นสุข เป็นทุกข์ (เปลี่ยนเวียนกันไป). ดังที่ตรัสไว้ว่า “สุขเวทนา เป็นสุขเมื่อเกิดขึ้นและตั้งอยู่ เป็นทุกข์เมื่อแปรไป” ดังนี้ คำทั้งหมดผู้ศึกษาพึงเข้าใจให้กว้างขวาง. อนึ่ง พระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นแม้ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น. ข้อควรกล่าวที่ยังเหลือจักปรากฏในนิทเทสวารแล. ก่อนอื่น บรรดาจิตและธรรม จิตอันพระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็น ด้วยอำนาจประเภทแห่งจิตอันต่างๆ กัน มีอารัมมณจิต อธิปติจิต สหชาตจิต ภูมิจิต กัมมจิต วิปากจิต และกิริยาจิต เป็นต้น และด้วยอำนาจ

ประเภทแห่งจิต มีจิตมีราคะเป็นต้น ซึ่งมาในนิทเทสวารแห่งอนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น. ธรรมอันพระโยคาวจร พึงพิจารณาเห็นด้วยอำนาจแห่งลักษณะเฉพาะตน ลักษณะทั่วไป แห่งธรรมที่เป็นสภาพว่างเปล่า ด้วยอำนาจประเภทแห่งธรรมมีธรรมอันมีสงบเป็นต้น ซึ่งมาในนิทเทสวารแห่งอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.

คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวมาแล้วทั้งนั้น. อภิชฌาและโทมนัสในโลก คือกายอันพระโยคาวจรใดละได้แล้ว ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ แม้อภิชฌาและโทมนัสในโลก คือเวทนาเป็นต้น ก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้นละได้แล้วเหมือนกัน จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสการละอภิชฌาและโทมนัสไว้ในสติปัฏฐานทุกข้อ ด้วยอำนาจแห่งบุคคลต่างกัน และด้วยอำนาจแห่งสติปัฏฐานภาวนา อันเป็นไปในขณะจิตต่างกัน. อีกนัยหนึ่ง เพราะอภิชฌาและโทมนัสที่ละได้ในสติปัฏฐานข้อหนึ่ง ในสติปัฏฐานที่เหลือทั้ง ๓ ข้อ ก็เป็นอันละได้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้นแล จึงควรทราบว่า การละอภิชฌาและโทมนัสนี้ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงการละในสติปัฏฐานของภิกษุนั้น ฉะนี้แล.

จบอุทเทสวารกถา

นิทเทสวารกถา

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สัมมาสติมีอารมณ์ ๔

นายช่างจักสานผู้ฉลาด ประสงค์จะทำเครื่องใช้ เช่น เสื่อหยาบ เสื่ออ่อน เตียบ ลุ้ง และฝาชี เป็นต้น ได้ไม้ไผ่ลำใหญ่มาลำหนึ่ง ตัดเป็น ๔ ท่อนแล้ว ถือเอาท่อนหนึ่งจาก ๔ ท่อนนั้นมาผ่าออกทำเป็นเครื่องใช้นั้นๆ ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงประสงค์จะทำสัตว์ทั้งหลายให้บรรลุคุณวิเศษต่างๆ ด้วยการทรงแสดงสติปัฏฐาน จำแนกสัมมาสติอย่างเดียวเท่านั้นออกเป็น ๔ ส่วน ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ โดยนัยเป็นต้นว่า “สติปัฏฐาน ๔ เป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่” ดังนี้ ทรงถือเอาสติปัฏฐานแต่ละอย่างจาก ๔ อย่างนั้น เมื่อจะทรงจำแนกกายจึงทรงเริ่มตรัสนิทเทสวารโดยนัยเป็นต้นว่า “**กถญฺจ ภิกฺขเว**”.

อธิบายศัพท์ในปุจฉาวารในนิทเทสวารนั้น คำว่า “**กถญฺจ**” อย่างไรเล่าเป็นต้น เป็นคำถามด้วยหมายจะขยายให้กว้างขวาง. ความย่อในปุจฉาวารนี้มีดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายโดยประการไรเล่า”. ในปุจฉาวารทุกข้อก็นัยนี้.

ข้อว่า **ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้** คือภิกษุในพระศาสนานี้. **อิธ** ศัพท์ในคำนี้ เป็นเครื่องแสดงศาสนาอันเป็นที่อาศัยอย่างดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานทุกประการให้เกิดขึ้นแล้ว และเป็นเครื่องปฏิเสธความไม่มีจริงของศาสนาอื่น. สมจริงดังที่ตรัสไว้(ในจูฬสีหนาทสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ศาสนาอื่นว่างเปล่าจากสมณะผู้เป็นพระอรหันต์ทั้งหลาย” เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า “ภิกษุในศาสนานี้”.

๑.๑. อานาปานบรรพ

คำว่า **ภิกษุไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปยังเรือนว่างก็ดี** นี้เป็นเครื่องแสดงการกำหนดเอาเสนาสนะอันเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุนั้น. เพราะจิตของเธอซ่านไปในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้นมานาน ย่อมไม่ประสงค์จะลงสู่วิถีแห่งกัมมัฏฐาน คอยแต่จะแล่นออกนอกทางท่าเดียว เหมือนเกวียนที่เทียมด้วยโคดื้อฉะนั้น. เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้จะเจริญสติปัฏฐาน ประสงค์จะทรมานจิตที่ร้าย ที่เจริญมาด้วยการดื่มรสมีรูปารมณ์เป็นต้นมานาน พึงพรากออกจากอารมณ์ เช่น รูปารมณ์เป็นต้นแล้วเข้าไปป่า โคนไม้ หรือเรือนว่างแล้ว เอาเชือกคือสติผูกไว้ที่หลักคืออารมณ์ของสติปัฏฐานนั้น จิตของเธอนั้นแม้จะดิ้นรนไปทางนั้นทางนี้ แม้จะไม่ได้อารมณ์ที่คุ้นเคยมาก่อน ก็ไม่อาจตัดเชือกคือสติให้ขาดแล้วหนีไปได้ จะแอบแนบสนิทเฉพาะอารมณ์นั้นอย่างเดียว ด้วยอำนาจเป็นอุปจารภาวนาและอัปปนาภาวนา เหมือนอย่างคนเลี้ยงโคต้องการจะทรมานลูกโคดื้อ ที่ดื่มนมแม่โคตัวดื้อจนเติบโต พึงพรากมันไปเสียจากแม่โคแล้ว ปักหลักใหญ่ไว้หลักหนึ่ง เอาเชือกผูกมันไว้ที่หลักนั้น ลูกโคของเขาจะดิ้นไปทางโน้นทางนี้ เมื่อไม่อาจหนีไปได้ก็หมอบนอนแนบติดอยู่หลักนั้นนั่นแล ฉะนั้น.

เหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

“ยถา ถมฺเภ นิพนฺเธยฺย วจฺฉํ ทมํ นโร อิธ
พนฺเธยฺเยวํ สกํ จิตฺตํ สติยารมฺมเณ ทฬฺหํ.

นรชนในพระศาสนานี้ พึงผูกจิตของตนไว้ในอารมณ์ให้มั่นด้วยสติ เหมือนคนเลี้ยงโค เมื่อจะฝึกลูกโค พึงผูกมันไว้ที่หลักฉะนั้น”.

เสนาสนะย่อมเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุผู้เจริญสติปัฏฐานนั้น ด้วยประการฉะนี้. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “คำนี้เป็นเครื่องแสดงการกำหนดเสนาสนะอันเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุนั้น” ดังนี้.

เสนาสนะที่เหมาะแก่การเจริญอานาปานสติ

อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระโยคาวจรไม่ละละแวกบ้านอันอื้ออึงด้วยเสียงหญิง ชาย ช้าง ม้า เป็นต้น จะบำเพ็ญอานาปานสติกัมมัฏฐานอันเป็นเลิศในกายานุปัสสนา เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษและธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกทั้งปวงนี้ให้สำเร็จ ไม่ใช่ทำได้ง่ายเลย เพราะฌานมีเสียงเป็นข้าศึก แต่พระโยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานนี้แล้ว ให้จตุตถฌานมีอานาปานสติเป็นอารมณ์เกิดขึ้นได้ ทำฌานนั้นนั่นแลให้เป็นบาทแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย บรรลุพระอรหัตซึ่งเป็นผลอันยอดจะทำได้ง่าย ในป่าที่ไม่มีบ้าน ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะแก่ภิกษุโยคาวจร จึงตรัสว่า “**อรญฺญคโต วา** ไปสู่ป่าก็ดี” เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเปรียบเหมือนอาจารย์ผู้รู้ชัยภูมิ เห็นพื้นที่ควรสร้างนครแล้วใคร่ครวญถี่ถ้วนแล้ว ก็ชี้ว่า “ท่านทั้งหลายจงสร้างนครตรงนี้” เมื่อเขาสร้างนครเสร็จโดยสวัสดีแล้ว ย่อมได้รับลาภสักการะอย่างใหญ่จากราชสกุล ฉันใด พระผู้มีพระภาคนั้นก็ฉันนั้น ทรงใคร่ครวญถึงเสนาสนะอันเหมาะแก่พระโยคาวจรแล้วทรงชี้ว่า “เสนาสนะตรงนี้” พระโยคาวจรควรประกอบกัมมัฏฐานเนืองๆ เจริญกัมมัฏฐานเนืองๆ ในเสนาสนะนั้น ได้บรรลุพระอรหัตตามลำดับ ย่อมได้รับสักการะอย่างใหญ่ว่า “พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบจริงหนอ”. ก็ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่าเป็นเช่นเดียวกับเสือเหลือง. พระยาเสือเหลืองขนาดใหญ่อาศัยพงหญ้าป่าชัฏหรือเทือกเขาในป่า ซ่อนตัว

คอยจับหมู่มฤคะ มีกระบือป่า ละมั่ง หมูป่า เป็นต้น ฉันใด ภิกษุนี้ผู้มีเพียรประกอบเนืองๆ ซึ่งกัมมัฏฐานในป่าเป็นต้น ย่อมถือเอาซึ่งอริยมรรค ๔ และอริยผล ๔ ได้ ตามลำดับฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

“ยถาปิ ทีปิโก นาม นิลียิตฺวา คณฺหตี มิเค
ตเถวายํ พุทฺธปุตฺโต ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
อรญฺญํ ปวิสิตฺวาน คณฺหติ ผลมุตฺตมํ.

เสือเหลืองซ่อนตัวคอยจับหมู่มฤค ฉันใด ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เข้าไปสู่ป่าแล้วประกอบความเพียร เป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง (เจริญวิปัสสนา) ย่อมถือเอาซึ่งผลอันสูงสุดได้”.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่า อันเป็นภูมิที่เหมาะแก่ชวนปัญญา อันเป็นเครื่องบากบั่นของพระโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า **อรญฺญคโต วา** ไปป่าก็ดี เป็นต้น. จากนี้ไป คำที่ควรจะกล่าวเพิ่มเติมในอานาปานบรรพนี้ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วทั้งนั้น (วิสุทธิ. ๘/๒๑๕-๒๓๕).

กำหนดลมอัสสาสปัสสาสะ

คำว่า **เปรียบเหมือนช่างกลึงหรือลูกมือของช่างกลึงผู้ขยัน** นี้เป็นเพียงคำอุปมาเท่านั้น.

คำว่า **ในกายภายในก็ดี** นี้ เป็นเพียงอัปปนาเท่านั้น. แต่อัปปนานั้นก็ย่อมไม่มาในคำนั้น. มาแต่อุปจารกัมมัฏฐานที่เหลือ แต่ก็ยังมาไม่ถึง.

คำว่า **ชำนาญ** หมายถึง ผู้ฉลาด (ผู้ขยัน).

คำว่า **ชักเชือกยาวก็ดี** ความว่า เหยียดมือ เหยียดเท้า ชักเชือกยาวในเวลากลึงของใหญ่ มีกลองช่องพิณ เป็นต้น.

คำว่า **ชักเชือกสั้นก็ดี** ความว่า ชักเชือกสั้นๆ ในเวลากลึงของเล็กๆน้อยๆ เช่น งาและลิ่มสลัก เป็นต้น.

คำว่า **ฉันนั้นเหมือนกันแล** ความว่า แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น เมื่อหายใจเข้ายาวโดยลมอัสสาสะ และปัสสาสะ ที่เป็นไปโดยระยะยาวและระยะสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” ..ฯลฯ.. คอยสำเหนียกอยู่ว่า เ“ราหายใจออกยาว” ดังนี้. เมื่อเธอสำเหนียกอยู่อย่างนี้ ฌาน ๔ ย่อมเกิดในนิมิตแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะ. เธอออกจากฌานแล้ว จะกำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะหรือองค์ฌานได้. ในการกำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น ภิกษุประกอบกัมมัฏฐานในลมอัสสาสะปัสสาสะ ย่อมกำหนดรูปอย่างนี้ว่า “ลมอัสสาสะปัสสาสะเหล่านี้ อาศัยอะไร อาศัยวัตถุ กรัชกายชื่อว่าวัตถุ มหาภูตรูป ๔ กับ อุปาทายรูป ชื่อว่ากรัชกาย” จากนั้น จึงกำหนดในนามธรรมซึ่งมีผัสสะเป็นที่ ๕ (คือ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ผัสสะ) มีรูปนั้นเป็นอารมณ์. ครั้นกำหนดนามรูปนั้นด้วยประการฉะนี้แล้ว ค้นหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้นอยู่ เห็นปฏิจจสมุปบาทมีอวิชชาเป็นต้นแล้ว ข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ว่า “นี้เป็นเพียงปัจจัย และธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล” จึงยกนามรูปรวมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมบรรลุพระอรหัตโดยลำดับ. นี้เป็นทางปฏิบัติออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุ. ภิกษุผู้เจริญฌานกัมมัฏฐาน กำหนดนามรูปว่า “องค์ฌานเหล่านี้อาศัยอะไร อาศัยวัตถุรูป กรัชกายชื่อว่าวัตถุรูป องค์ฌานจัดเป็นนาม กรัชกายจัดเป็นรูป” เมื่อจะแสวงหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้น จึงเห็นปัจจยาการมีอวิชชา เป็นต้น จึงข้ามความสงสัยเสียได้ว่า “นี้เป็นเพียงปัจจัยและธรรมอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ไม่ใช่สัตว์

หรือบุคคล” จึงยกนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัตโดยลำดับ. นี้เป็นมุขของการออกจากทุกข์ จนถึงพระอรหัตของภิกษุ.

คำว่า **ในกายภายใน** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะของตนอย่างนี้.

คำว่า **กายภายนอก** ความว่า หรือพิจารณาเห็นกายในกาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะของคนอื่น.

คำว่า **ทั้งภายในทั้งภายนอก** ความว่า หรือในกายคือลมอัสสาสะปัสสาสะของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล คำนี้พระผู้มีพระภาคตรัสกาลที่ภิกษุนั้นไม่หยุด กัมมัฏฐานที่คล่องแคล่ว ให้กายคือลมอัสสาสะปัสสาสะสัญจรไปมาอยู่ ก็กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน.

คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิด** ความว่า ลมอาศัยสูบของช่างทอง ลูกสูบ และความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้น จึงสัญจรไปมาได้ฉันใด กายคือลมอัสสาสะปัสสาสะก็อาศัยกรัชกาย ช่องจมูก และจิตของภิกษุ จึงสัญจรไปมาได้ฉันนั้น. ภิกษุเห็นธรรมมีกายเป็นต้นซึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา ท่านเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในกาย.

คำว่า **พิจารณาธรรมคือความเสื่อมก็ดี** ความว่า เมื่อสูบถูกนำออกไปแล้ว เมื่อลูกสูบแตกแล้ว เมื่อความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้นไม่มี ลมย่อมเป็นไปไม่ได้ฉันใด เมื่อกายแตกแล้ว เมื่อช่องจมูกถูกกำจัดเสียแล้ว และเมื่อจิตดับแล้ว ชื่อว่ากายคือลมอัสสาสะปัสสาสะ ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุผู้เห็นอยู่อย่างนี้ว่า “ลมอัสสาสะปัสสาสะดับ เพราะกายเป็นต้นดับ” ดังนี้ ท่านเรียกว่าพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในกาย.

คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดและความเสื่อม** หมายความว่า พิจารณาเห็นความเกิดตามกาล ความเสื่อมตามกาล.

คำว่า **สติของเธอปรากฏชัดว่ากายมีอยู่** ความว่า สติของภิกษุนั้นเข้าไปตั้งเฉพาะอย่างนี้ว่ากายแลมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร.

คำว่า **เพียงเท่านั้น** นี้เป็นเครื่องกำหนดเขตแห่งประโยชน์. ท่านอธิบายว่า สติที่เข้าไปตั้งอยู่นั้นหาใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่นไม่ ที่แท้ก็เพียงเพื่อประโยชน์สักว่า ความรู้คือประมาณแห่งความรู้ยิ่งๆขึ้นไป และประมาณแห่งสติเท่านั้น อธิบายว่า เพื่อความเจริญแห่งสติสัมปชัญญะ.

คำว่า **ไม่ถูกกิเลสอาศัยอยู่** ความว่า ไม่ถูกกิเลสอาศัย ด้วยอำนาจแห่งกิเลสเป็นที่อาศัยคือตัณหาและทิฏฐิอยู่.

คำว่า **ไม่ยึดถือสิ่งไรๆในโลกด้วย** ความว่า ไม่ถือสิ่งไรๆในโลก คือ รูป ... หรือ วิญญาณว่า “นี้เป็นตัวของเรา นี้มีในตัวของเรา”.

ปิอักษรในคำว่า **เอวัปิ** ลงในอรรถ อาศัยเนื้อความข้างหน้าประมวลมา. พระผู้มีพระภาคทรงมอบเทศนาคืออานาปานบรรพ แสดงแล้วด้วยบทนี้.

อานาปานสติเป็นอริยสัจ ๔

ในอานาปานบรรพนั้น

(๑) สติที่กำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะเป็นอารมณ์ จัดเป็น**ทุกขสัจจะ**
(๒) ตัณหาอันมีอยู่ก่อนยังทุกขสัจจะนั้นให้ตั้งขึ้น จัดเป็น**สมุทยสัจจะ**
(๓) ความไม่เป็นไปแห่งสัจจะทั้งสอง จัดเป็น**นิโรธสัจจะ**
(๔) อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัจจะ ละสมุทยสัจจะ มีนิโรธสัจจะเป็นอารมณ์ จัดเป็น**มรรคสัจจะ**.

ภิกษุโยคาวจรขวนขวายด้วยอำนาจสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ได้. นี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ จนบรรลุพระอรหัตของภิกษุผู้ตั้งมั่นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะฉะนั้นแล.

จบอานาปานบรรพ

๑.๒. อิริยาบถบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาโดยทางแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะอย่างนี้แล้วบัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยทางแห่งอิริยาบถ จึงตรัสว่า “**ปุน จปรำ** อีกอย่างหนึ่ง” ดังนี้เป็นต้น. ในอิริยาบถนั้น พึงทราบความว่า แม้สัตว์ดิรัจฉาน เช่น สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก เป็นต้น เมื่อเดินไปก็รู้ว่า ตัวเดิน ก็จริงอยู่ แต่ในอิริยาบถนั้น มิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น. เพราะความรู้เช่นนั้น ละความเห็นว่าสัตว์ไม่ได้ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ไม่ได้ ไม่เป็นกัมมัฏฐานหรือสติปัฏฐานภาวนาเลย.

ส่วนการรู้ของภิกษุ (ผู้เจริญกายานุปัสสนา) นี้ ย่อมละความเห็นว่าสัตว์ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ได้. เป็นทั้งกัมมัฏฐานและเป็นทั้งสติปัฏฐานภาวนา. และคำที่ตรัสหมายถึงความรู้ชัดอย่างนี้ว่า **ใครเดิน การเดินของใคร เดินได้เพราะอะไร** แม้ในอิริยาบถอื่นมีการยืนเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

จะวินิจฉัยในปัญหาเหล่านั้น คำว่า **ใครเดิน** ความว่า ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลไรๆเดิน.

คำว่า **การเดินของใคร** ความว่า ไม่ใช่การเดินของสัตว์หรือบุคคลไรๆ.

คำว่า **เดินได้เพราะอะไร** ความว่า เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ คือจิตเกิดขึ้นว่า “เราจะเดิน” จิตนั้นก็ทำให้เกิด วาโยธาตุทำให้เกิดกายวิญญัติ ความเคลื่อนไหว การนำสกลกายให้ก้าวไปข้างหน้า ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า เดิน. แม้ในอิริยาบถอื่นมียืนเป็นต้น นัยนี้เหมือนกัน. ในอิริยาบถยืนเป็นต้นนั้น จิตเกิดขึ้นว่า “เราจะยืน” จิตนั้นทำให้เกิดวาโยธาตุ วายโยธาตุก็ทำให้เกิดวิญญัติความเคลื่อนไหว การทรงสกลกายตั้งขึ้นแต่พื้นเท้าเป็นที่สุด ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า ยืน. จิตเกิดขึ้นว่า “เราจะนั่ง” จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ วาโยธาตุก็ทำให้เกิดวิญญัติความเคลื่อนไหว ความคู้กายเบื้องล่างลง ทรงกายเบื้องบนตั้งขึ้น ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า นั่ง จิตเกิดขึ้นว่า “เราจะนอน” จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ วาโยธาตุทำให้เกิดวิญญัติความเคลื่อนไหว การเหยียดกายทั้งสิ้นเป็นทางยาว ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า นอน. เมื่อภิกษุนั้นรู้ชัดอยู่อย่างนี้ ย่อมมีความคิดเห็นอย่างนี้ว่า เขากล่าวกันว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน แต่โดยอรรถแล้วสัตว์ไรๆ ที่เดิน ที่ยืนไม่มี ประดุจคำที่กล่าวกันว่า เกวียนเดิน เกวียนหยุด แต่ธรรมดาว่าเกวียนไรๆ ที่เดินได้ หยุดได้เอง หามีไม่ ต่อเมื่อนายสารถีผู้ฉลาดเทียมโค ๔ ตัว แล้วขับไป เกวียนจึงเดิน

จึงหยุด เพราะฉะนั้น คำนั้นจึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกัน ฉันใด **กาย**เปรียบเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่า ไม่รู้**ลม**ที่เกิดจากจิต เปรียบเหมือน**โค จิต**เปรียบเหมือน**สารถี** เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน เราจะยืน วาโยธาตุที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวก็เกิดขึ้น อิริยาบถมีเดินเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพราะความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต จากนั้น สัตว์เดิน ยืน เราเดิน เรายืน เพราะเหตุนั้น คำนั้นจึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกัน ฉันนั้นเหมือนกัน. ด้วยฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

นาวา มาลุตเวเคน ชิยาเวเคน เตชนํ
ยถา ยาติ ตถา กาโย ยาติ วาตาหโต อยํ
ยนฺตํ สุตฺตวเสเนว จิตฺตสุตฺตวเสนิทํ
ปยุตฺตํ กายยนฺตมฺปิ ยาติ ฐาต นิสีทติ
โก นาม เอตฺถ โส สตฺโต โย วินา เหตุปจฺจเย
อตฺตโน อานุภาเวน ติฏฺเฐ วา ยทิ วา วเช.

เรือแล่นไปได้ด้วยกำลังลม ลูกธนูพุ่งไปด้วยกำลังสายธนูฉันใด กายนี้อันลมนำไป จึงเดินไปได้ฉันนั้น แม้ยนต์คือกายนี้ อันปัจจัยประกอบแล้ว จึงเดิน ยืน และนั่งได้ ด้วยอำนาจสายชักคือจิต เหมือนเครื่องยนต์ หมุนไปได้ด้วยอำนาจสายชัก ฉะนั้นนั่นแหละ ในโลกนี้สัตว์ใดเว้นเหตุปัจจัยเสียแล้ว ยังยืนได้ เดินได้ ด้วยอานุภาพของตนเอง สัตว์นั้น ชื่อไรเล่า จะมีดังนี้.

เพราะฉะนั้นพึงทราบว่า ภิกษุนี้ กำหนดอิริยาบถมีเดินเป็นต้น ซึ่งเป็นไปได้ด้วยอำนาจเหตุปัจจัยเท่านั้นอย่างนี้ เมื่อเดินก็รู้ว่าเราเดิน เมื่อยืนก็รู้ว่าเรายืน เมื่อนั่งก็รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็รู้ว่าเรานอน ดังนี้.

คำว่า **ก็หรือ กายของภิกษุนั้นตั้งอยู่โดยอาการใดๆ ก็รู้กายนั้นโดยอาการนั้นๆ** นี้เป็นคำกล่าวรวมอิริยาบถทั้งปวง. มีคำอธิบายว่า หรือกายของเธอดำรงอยู่โดยอาการใดๆ ก็รู้ชัดกายนั้นโดยอาการนั้นๆ คือกายนั้นดำรงอยู่โดยอาการเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน กายดำรงอยู่โดยอาการยืน นั่ง นอน ก็รู้ชัดว่าเรายืน เรานั่ง เรานอน.

อิริยาบถภายในภายนอก

คำว่า **ภายในหรือ** ดังนี้ ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายด้วยการกำหนดอิริยาบถของตนเองอย่างนี้อยู่.

คำว่า **หรือภายนอก** ความว่า ด้วยการกำหนดอิริยาบถสี่ของคนอื่นอยู่.

คำว่า **หรือทั้งภายในทั้งภายนอก** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกาย ด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตนเองบางเวลา ของคนอื่นบางเวลาอยู่.

ก็ในคำบาลีเป็นต้นว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิด** คือพึงนำความเกิดและความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ออกแสดง โดยอาการทั้ง ๕ ตามนัยบาลีเป็นต้นว่า **รูปเกิดเพราะอวิชชาเกิด** ดังนี้. พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาความเกิดและความเสื่อมนั้นแลตรัสว่า “พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิด” ดังนี้เป็นต้น. คำบาลีเป็นต้นว่า “**สติของเธอก็ปรากฏชัดว่ากายมีอยู่**” ดังนี้ มีข้อความเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

สติกำหนดอิริยาบถเป็นอริยสัจ ๔

แม้ในอิริยาบถบรรพนี้

(๑) สติที่กำหนดอิริยาบถ ๔ เป็นอารมณ์ เป็น**ทุกขสัจ**
(๒) ตัณหาที่มีอยู่ก่อน อันยังสติที่กำหนดอิริยาบถ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้น เป็น**สมุทัยสัจ**
(๓) การหยุดทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้งสอง เป็น**นิโรธสัจ**
(๔) อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็น**มรรคสัจ**

ภิกษุผู้โยคาวจรขวนขวายโดยทางสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุพระนิพพานดับทุกข์. นี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ จนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้กำหนดอิริยาบถ ๔ รูปหนึ่ง ฉะนี้แล.

จบอิริยาบถบรรพ

๑.๓. สัมปชัญญบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนา โดยทางอิริยาบถ ๔ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยทางสัมปชัญญะ ๔ จึงตรัสว่า ยังมีอีกข้อหนึ่งเป็นต้น ในสัมปชัญญบรรพนั้น

คำว่า **ก้าวไปข้างหน้า** เป็นต้น ทรงพรรณนาไว้แล้วในสามัญญผลสูตร (ที.สีล. ๙/๒๑๔).

คำว่า **หรือภายใน** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล โดยกำหนดสัมปชัญญะ ๔ อย่างนี้อยู่. ความเกิดและความเสื่อมของรูปขันธ์นั้นแล พึงนำออกแสดงในคำว่า พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดเป็นต้น แม้ในสัมปชัญญบรรพนี้. คำนอกจากนี้ ก็เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

สติกำหนดสัมปชัญญะเป็นอริยสัจ ๔

ในสัมปชัญญบรรพนี้

(๑) สติกำหนดสัมปชัญญะ ๔ เป็น**ทุกขสัจ**
(๒) ตัณหาที่มีในก่อน อันยังสติกำหนดสัมปชัญญะ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้น เป็น**สมุทัยสัจ**
(๓) การไม่เกิดทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้งสอง เป็น**นิโรธสัจ**
(๔) อริยมรรคมีประการดังกล่าวมาแล้ว เป็น**มรรคสัจ**

ภิกษุโยคาวจรขวนขวายโดยทางสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุนิพพานดับทุกข์ได้แล. นี้เป็นทางปฏิบัตินำทุกข์ออกจนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้กำหนดสัมปชัญญะ ๔ รูปหนึ่ง ฉะนี้แล.

จบสัมปชัญญบรรพ

๑.๔. ปฏิกูลมนสิการบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาโดยทางสัมปชัญญะ ๔ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกการใส่ใจถึงกายโดยความเป็นของปฏิกูล จึงตรัสว่า “ยังมีอีกข้อหนึ่ง” เป็นต้น.

ในปฏิกูลมนสิการบรรพนั้น คำใดที่ควรกล่าวในพระบาลีเป็นต้นว่า “กายนี้นี่แล” คำนั้นทั้งหมดท่านกล่าวไว้แล้วในกายคตาสติกัมมัฏฐาน คัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยพิสดารด้วยอาการทั้งปวง (วิสุทธิ. ๘/๑๗๘).

คำว่า **มีปากสองข้าง** ความว่า ประกอบด้วยปากทั้งสอง ทั้งข้างล่างและข้างบน.

คำว่า **มีอย่างต่างๆ** คือมีชนิดต่างๆ. ในข้อนั้นมีคำเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้. ก็กายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ เปรียบเหมือนไถ้มีปากสองข้าง อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น เปรียบเหมือนธัญญชาติต่างชนิดที่เขาใส่ปนกันลงไปในไถ้นั้น พระโยคาวจรเปรียบเหมือนบุรุษมีจักษุ อาการปรากฏชัดแห่งอาการ ๓๒ ของพระโยคาวจรเหมือนอาการที่ธัญญชาติต่างชนิดปรากฏแก่บุรุษผู้แก้ไถ้นั้นออกแล้ว พิจารณาดูอยู่.

คำว่า **ภายในหรือ** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นอย่างนี้อยู่. ข้อต่อไปจากนี้ มีนัยดังที่กล่าวมาแล้ว. ในปฏิกูลมนสิการบรรพนี้ ต่างกันอย่างเดียว ก็คือควรประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจแล้ว พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้กำหนดอาการ ๓๒ รูปหนึ่ง. คำนอกจากนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

จบปฏิกูลมนสิการบรรพ

๑.๕. ธาตุมนสิการบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาโดยทางการใส่ใจ ถึงกายโดยเป็นของปฏิกูลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยการใส่ใจกายโดยความเป็นธาตุ จึงตรัสธาตุมนสิการบรรพว่า ยังมีอีกข้อหนึ่ง เป็นต้น.

ในธาตุมนสิการบรรพนั้น มีการพรรณนาอรรถพร้อมด้วยข้อเทียบเคียงอุปมา ดังต่อไปนี้. คนฆ่าโคบางคนหรือลูกมือของเขา ที่เขาเลี้ยงดูด้วยอาหารและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละแบ่งออกเป็นส่วนๆ แล้ว นั่งใกล้ทางใหญ่ ๔ แพร่ง คือที่ชุมทางย่านกลางทางใหญ่ซึ่งไปได้ทั้ง ๔ ทิศ ฉันใด ภิกษุ (ผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐาน) ก็ฉันนั้นนั่นแล ย่อมพิจารณากาย ซึ่งชื่อว่าตั้งอยู่ตามที่ เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง แห่งอิริยาบถทั้ง ๔ และซึ่งชื่อว่าดำรงอยู่ตามที่ เพราะตั้งอยู่ตามที่อย่างนี้ว่า ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ.

กายสักว่าธาตุ ๔

ท่านอธิบายไว้อย่างไร อธิบายไว้ว่า เมื่อคนฆ่าโคเลี้ยงโคอยู่ นำโคไปยังที่ฆ่า นำมาผูกไว้ที่ฆ่ากำลังฆ่า และมองดูโคที่ฆ่าตายแล้ว ความสำคัญว่าโค ยังไม่หายไปตราบเท่านี้ เขายังไม่ได้ชำแหละโคนั้นออกเป็นส่วนๆ ต่อเมื่อเขาชำแหละแบ่งออกแล้ว ความสำคัญว่าโคก็หายไป กลับสำคัญเนื้อโค เขามิได้คิดว่าเราขายโค คนเหล่านี้ซื้อไป ที่แท้เขาคิดว่า เราขายเนื้อโค คนเหล่านี้ซื้อเนื้อโค ฉันใด

แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อครั้งเป็นปุถุชนผู้เขลา เป็นคฤหัสหรือบรรพชิต ความสำคัญว่าสัตว์หรือบุคคลยังไม่หายไป ตราบเท่าที่ยังไม่พิจารณาเห็นกายนี้นี่แล ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ แยกออกจากก้อนโดยความเป็นธาตุ ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดยความเป็นธาตุ ความสำคัญว่าสัตว์จึงหายไป จิตก็ตั้งอยู่ด้วยดี โดยความเป็นธาตุอย่างเดียว. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นกายอันนี้นี่แล ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ‘มีอยู่ในกายนี้ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ’ ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนคนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ขยัน ฯลฯ วาโยธาตุ ดังนี้ฉันนั้น”.

(๑) พระโยคาวจร เปรียบเหมือนคนฆ่าโค
(๒) ความสำคัญว่าสัตว์ เปรียบเหมือนความสำคัญว่าโค
(๓) อิริยาบถทั้ง ๔ เปรียบเหมือนทางใหญ่ ๔ แพร่ง
(๔) ความพิจารณาเห็นโดยความเป็นธาตุ เปรียบเหมือนการฆ่าโคนั่งแบ่งออกเป็นส่วนๆ

นี้เป็นการพรรณนาบาลี ในธาตุมนสิการบรรพนี้. ส่วนกถาว่าด้วยกัมมัฏฐาน ท่านพรรณนาไว้พิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว (วิสุทธิ. ๘/๓๐๖).

คำว่า **ภายในหรือ** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ด้วยอาการอย่างนี้อยู่. ข้อต่อไปจากนี้ ก็มีนัยที่กล่าวมาแล้ว ทั้งนั้น. แต่ในที่นี้มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดธาตุ ๔ เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจเป็นต้นแล้ว พึงทราบว่า นี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดธาตุ ๔ ดังนี้. ส่วนคำที่เหลือก็เช่นกับที่กล่าวมาแล้วแต่ก่อนนั่นแล.

จบธาตุมนสิการบรรพ

๑.๖. นวสีวถิกาบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาโดยทางธาตุมนสิการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วย **นวสีวถิกาบรรพ ข้อกำหนดว่าด้วยป่าช้า ๙ ข้อ** จึงตรัสว่า “**ยังมีอีกข้อหนึ่ง**” เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เหมือนอย่างว่าเห็น** คือ เหมือนอย่างว่าพบ.

บทว่า **สรีระ** คือร่างกายของคนตาย.

บทว่า **ที่เขาทิ้งไว้ที่ป่าช้า** คือที่เขาปล่อยทิ้งไว้ที่สุสาน. ซากศพที่ชื่อว่าตายแล้ววันเดียว เพราะเป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๑ วัน. ที่ชื่อว่าตายแล้ว ๒ วัน เพราะเป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๒ วัน. ที่ชื่อว่าตายแล้ว ๓ วัน เพราะซากศพที่ตายแล้วได้ ๓ วัน. ที่ชื่อว่าศพที่พองขึ้น เพราะเป็นศพที่พองขึ้น โดยเป็นศพที่ขึ้นอืดตามลำดับตั้งแต่สิ้นชีพไป เหมือนลูกสูบช่างทองอันพองขึ้นด้วยลม. ศพที่พองขึ้นนั่นแล ชื่อว่า **อุทธุมาตกะ**. อีกนัยหนึ่ง ศพที่พองขึ้นน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูลจึงชื่อว่า**อุทธุมาตกะ**. ศพที่มีสีต่างๆ เจือเขียว เรียกว่า ศพที่มีสีเขียวเจือ. ศพที่มีสีเขียวเจือนั่นแล ชื่อว่า**วินีลกะ**. อีกนัยหนึ่ง ศพที่มีสีเขียวน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล ชื่อว่า**วินีลกะ**. คำว่า **วินีลกะ** นี้เป็นชื่อของซากศพมีสีแดง ในที่เนื้อนูนหนา มีสีขาวในที่บ่มหนอง โดยมากมีสีเขียว ในที่ควรเขียวคล้ายผ้าห่มสีเขียว.

ศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกจากที่ปริแตกทางปากแผลทั้ง ๙ บ้าง ชื่อว่าศพมีน้ำเหลืองไหล. ศพมีน้ำเหลืองไหลนั่นแล ชื่อว่า**วิบุพพกะ**. อีกนัยหนึ่ง ศพมีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล ชื่อว่า

วิบุพพกะ. ศพที่เป็นวิบุพพกะเกิดแล้ว คือถึงความเป็นซากศพมีน้ำเหลืองไหลอย่างนั้น ชื่อว่า**วิบุพพกชาตะ**.

ข้อว่า **โส อิมเมว กายำ** ความว่า ภิกษุนั้นใช้ญาณนั้นแหละน้อมนำกายของตนนี้ไปเปรียบกับกาย(คือซากศพ)นั้น. เปรียบอย่างไร. เปรียบว่า กายนี้แล มีอย่างนั้นเป็นธรรมดา ต้องเป็นอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้.

กายที่ปราศจากอายุไออุ่นวิญญาณเป็นซากศพ

ท่านอธิบายไว้ว่า กายนี้ยังทนยืน เดิน เป็นต้นอยู่ได้ ก็เพราะมีธรรม ๓ อย่างคือ อายุ ไออุ่น และวิญญาณ แต่เพราะธรรม ๓ อย่างนี้พรากจากกัน กายนี้จึงต้องมีอย่างนั้นเป็นธรรมดา คือมีสภาพเปื่อยเน่าอย่างนั้นเหมือนกัน ต้องเป็นอย่างนั้น คือจักเป็นประเภทศพขึ้นพองเป็นต้นอย่างนั้นเหมือนกัน ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ คือไม่ล่วงพ้นความเป็นศพพองขึ้นเป็นต้นอย่างนั้นไปได้.

ข้อว่า **หรือภายใน** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน ในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้นอย่างนี้อยู่.

เทียบกายด้วยซากศพ

บทว่า **ขชฺชมานำ** อันสัตว์กัดกินอยู่ ได้แก่ ศพอันสัตว์มีแร้ง กา เป็นต้น จับที่อวัยวะเช่นท้องเป็นต้น แล้วดึงเนื้อท้อง เนื้อปาก เบ้าตา เป็นต้น จิกกินอยู่.

บทว่า **สมำสโลหิตำ** ยังมีเนื้อและเลือด คือศพที่มีเนื้อและเลือดยังเหลืออยู่.

บทว่า **นิมฺมำสโลหิตมกฺขิตำ** ที่ปราศจากเนื้อ แต่เปื้อนเลือดคือเมื่อเนื้อหมดไปแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง. พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาศพประเภทนั้น จึงตรัสว่า **นิมฺมำสโลหิตมกฺขิตำ.**

บทว่า **อญฺเญน** คือศพกระจายไปทางทิศอื่น.

บทว่า **หตฺถฏฺฐิกำ** กระดูกมือ ความว่า กระดูกมือมีแยกออกถึง ๖๔ ชิ้น กระจัดกระจายแยกกันไป. แม้กระดูกเท้าเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **เตโรวสฺสิกานิ** เกินปีหนึ่งขึ้นไป คือล่วงปีไปแล้ว.

บทว่า **ปูตีนิ** เป็นของผุ ความว่า กระดูกอันตั้งอยู่กลางแจ้งย่อมผุเปื่อย เพราะกระทบลม แดด และฝน ส่วนกระดูกที่อยู่ใต้พื้นดิน ย่อมตั้งอยู่ได้นานกว่า.

บทว่า **จุณฺณกชาตานิ** เป็นผง คือแหลกเป็นผง กระจัดกระจายไป.

พึงประกอบความเข้าในข้อทั้งปวงโดยบทว่า **ขชฺชมานำ** อันสัตว์กัดกิน เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวมาแล้วว่า เธอก็น้อมกายอันนี้นี่แลเข้าไปเทียบกับศพ เป็นต้น. ข้อว่า **หรือภายในเป็นต้น** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน ในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดซากศพอันสัตว์กัดกินเป็นต้น จนถึงเป็นกระดูกอันแหลกเป็นผงอย่างนี้อยู่.

จัดเป็นบรรพ

ป่าช้า ๙ ข้อที่อยู่ในนวสีวถิกาบรรพนี้ บัณฑิตพึงจัดประมวลมาดังนี้ คือ

(๑) ศพที่ตายแล้วได้วันหนึ่งบ้าง ทั้งหมดเป็นบรรพหนึ่ง
(๒) ศพที่ฝูงกาจิกกินบ้าง เป็นต้น เป็นบรรพหนึ่ง
(๓) ร่างกระดูกที่ยังมีเนื้อ และเลือดมีเส้นเอ็นรัดรึงอยู่ เป็นบรรพหนึ่ง
(๔) กระดูกปราศจากเนื้อแต่เปื้อนเลือด มีเส้นเอ็นรัดรึงอยู่เป็นบรรพหนึ่ง
(๕) กระดูกปราศจากเนื้อและเลือด มีเพียงเส้นเอ็นรัดรึงอยู่เป็นบรรพหนึ่ง
(๖) กระดูกปราศจากเส้นเอ็นรัดรึงแล้วเป็นต้น เป็นบรรพหนึ่ง
(๗) กระดูกเป็นสีขาวคล้ายสังข์ เป็นบรรพหนึ่ง
(๘) กระดูกกองเรี่ยรายเกินหนึ่งปีขึ้น ไปเป็นบรรพหนึ่ง
(๙) กระดูกผุแหลกเป็นผง เป็นบรรพหนึ่ง

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงป่าช้าทั้ง ๙ แล้ว จะทรงจบกายานุปัสสนา จึงตรัสคำนี้ว่า **เอวํ โข ภิกฺขเว** อย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลายเป็นต้น.

สติกำหนดซากศพเป็นอริยสัจ ๔

ในนวสีวถิกาบรรพนั้น

(๑) สติอันกำหนดป่าช้าทั้ง ๙ ข้อ เป็น**ทุกขสัจ**
(๒) ตัณหาที่มีในก่อน ที่ยังสตินั้นให้เกิดขึ้น เป็น**สมุทัยสัจ**
(๓) การหยุดทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้งสอง เป็น**นิโรธสัจ**
(๔) อริยมรรคอันกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย และเห็นชัดนิโรธเป็นอารมณ์ เป็น**มรรคสัจ**

ภิกษุผู้โยคาวจรขวยขวายด้วยอำนาจสัจจะอย่างนี้ ย่อมบรรลุพระนิพพานดับทุกข์ได้ดังนี้. อันนี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ จนถึงพระอรหัตของเหล่าภิกษุผู้กำหนดป่าช้าทั้ง ๙ ข้อ อย่างนี้แล.

จบนวสีวถิกาบรรพ

ก็กายานุปัสสนามี ๑๔ บรรพ ได้แก่

(๑) อานาปานบรรพ มี ๑
(๒) อิริยาบถบรรพ มี ๑
(๓) จตุสัมปชัญญบรรพ ๑
(๔) ปฏิกูลมนสิการบรรพ ๑
(๕) ธาตุมนสิการบรรพ ๑
(๖) สีวถิกาบรรพ มี ๙

เป็นอันจบลงด้วยคำพรรณนามีประมาณเพียงเท่านี้. ใน ๑๔ บรรพนั้น อานาปานบรรพ กับปฏิกูลมนสิการบรรพ ๒ บรรพ นี้เท่านั้น เป็นอัปปนากัมมัฏฐาน ส่วน ๑๒ บรรพที่เหลือ เป็นอุปจารกัมมัฏฐานอย่างเดียว เพราะตรัสไว้โดยการพิจารนาเห็นโทษแห่งกายอันเกี่ยวด้วยป่าช้า ดังนี้แล.

จบกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาค ครั้นตรัสกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑๔ วิธีแล้ว เพื่อจะตรัสเวทนานุปัสสนา ๙ วิธี จึงตรัสว่า **กถญฺจ ภิกฺขเว** ภิกษุทั้งหลาย เวทนาเป็นอย่างไรเล่า เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สุขเวทนา** ความว่า ภิกษุกำลังเสวยเวทนาที่เป็นสุขทางกายก็ดี ทางใจก็ดี ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา. จะวินิจฉัยในคำนั้น แม้เด็กทารกที่ยังนอนหงาย เมื่อเสวยสุขในคราวดื่มน้ำนมเป็นต้น ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนาก็จริงอยู่. แต่คำว่า สุขเวทนาเป็นต้นนี้ มิได้ตรัสหมายถึงความรู้ชัดอย่างนั้น. เพราะความรู้ชัดเช่นนั้น ไม่ละความเห็นว่าสัตว์ ไม่ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ ไม่เป็นกัมมัฏฐานหรือสติปัฏฐานภาวนาเลย. ส่วนความรู้ชัดของภิกษุนี้ ละความเห็นว่าสัตว์ ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ได้ ทั้งเป็นกัมมัฏฐาน เป็นสติปัฏฐานภาวนา. คำนี้ตรัสหมายถึงความเสวยสุขเวทนาพร้อมทั้งที่รู้ตัวอยู่ อย่างนี้ว่า **ใครเสวย การเสวยของใคร เสวยเพราะเหตุไร.**

สักว่าเวทนาไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

จะวินิจฉัยในปัญหาเหล่านั้น ถามว่า **ใครเสวย** ตอบว่า มิใช่สัตว์หรือบุคคลไรๆเสวย. ถามว่า **การเสวยของใคร** ตอบว่า มิใช่การเสวยของสัตว์หรือบุคคลไรๆ. ถามว่า **เสวยเพราะเหตุไร** ตอบว่า เวทนาของภิกษุนั้นมีวัตถุเป็นอารมณ์อย่างเดียว เหตุนั้น เธอจึงรู้อย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเสวยเวทนาเพราะทำวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา มีสุขเวทนาเป็นต้นนั้นๆ ให้เป็นอารมณ์ ก็คำว่า **เราเสวยเวทนา** เป็นเพียงสมมติเรียกกัน เพราะยึดถือความเป็นไปแห่งเวทนานั้น. เธอกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายเสวยเวทนาเพราะทำวัตถุให้เป็นอารมณ์อย่างนี้ พึงทราบว่า เธอย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา เหมือนพระเถระรูปหนึ่งพำนักอยู่ในสำนักจิตตลบรรพต.

พระเถระผู้เสวยทุกขเวทนา

ได้ยินว่า พระเถระทุรนทุราย กลิ้งเกลือกอยู่ ด้วยเวทนากล้าแข็ง คราวอาพาธไม่ผาสุก. ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเรียนถามว่า ท่านเจ็บตรงไหนขอรับ. ท่านตอบว่า บอกที่เจ็บไม่ได้ดอกเธอ ฉันทำวัตถุเป็นอารมณ์เสวยเวทนา. ถามว่า ตั้งแต่เวลารู้ชัดอย่างนั้น ท่านอดกลั้นไว้ไม่ควรหรือขอรับ. ตอบว่า ฉันจะอดกลั้นนะเธอ. ภิกษุหนุ่มกล่าวว่า อดกลั้นได้ก็ดีนะสิขอรับ. พระเถระก็อดกลั้น(ทุกขเวทนา). โรคลมเสียดแทงจนถึงหัวใจ ไส้ของพระเถระก็ออกมากองบนเตียง. พระเถระชี้ให้ภิกษุหนุ่มดู ถามว่า อดกลั้นขนาดนี้ควรไหม. ภิกษุหนุ่มก็นิ่ง. พระเถระก็ประกอบความเพียรสม่ำเสมอ บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย เป็นพระอรหัตสมสีสี ปรินิพพานแล้ว. อนึ่ง ภิกษุผู้เจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น เสวยทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาอันปราศจากอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขสุขเวทนาอันปราศจากอามิส เหมือนเมื่อเธอเสวยสุขเวทนาแล.

เวทนาเป็นอรูปกัมมัฏฐาน

พระผู้มีพระภาค ครั้นตรัส**รูปกัมมัฏฐาน**ด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อจะตรัส**อรูปกัมมัฏฐาน** แต่เพราะที่ตรัสด้วยอำนาจผัสสะหรือด้วยอำนาจจิต กัมมัฏฐานไม่ปรากฏชัด ปรากฏเหมือนมืดมัว ส่วนความเกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลายปรากฏชัด กัมมัฏฐานปรากฏชัดด้วยอำนาจเวทนา ฉะนั้น จึงตรัสอรูปกัมมัฏฐานด้วยอำนาจเวทนา แม้ในพระสูตรนี้ เหมือนอย่างในสักกปัญหสูตร.

กถามรรคในพระสูตรนี้นั้น พึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในสักกปัญหสูตรแล้วนั่นแลว่า “ก็กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ รูปกัมมัฏฐาน และ อรูปกัมมัฏฐาน” ดังนี้เป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น ในคำว่า “สุขเวทนา” ดังนี้เป็นต้น มีปริยายแห่งความรู้ชัดอีกอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้.

ข้อว่า **สุขํ เวทนํ เวทยามีติ ปชานาติ** รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา หมายความว่า เมื่อเสวยสุขเวทนา เพราะขณะเสวยสุขเวทนา ไม่มีทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา ดังนี้. เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าเวทนาไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะในขณะที่ไม่มีทุกขเวทนาที่เคยมีมาก่อน และเพราะก่อนแต่นี้ก็ไม่มีสุขเวทนานี้. เธอรู้ตัวในสุขเวทนานั้นอย่างนี้. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ (ในทีฆนขสูตร มูลปัณณาสก์ มัชฌิมนิกาย) ดังนี้ว่า

“ดูก่อนอัคคิเวสสนะ สมัยใด เสวยสุขเวทนา สมัยนั้นหาเสวยทุกขเวทนาไม่ หาเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่ ย่อมเสวยสุขเวทนาเท่านั้น

สมัยใด เสวยทุกขเวทนา เสวยสุขเวทนา เสวยอทุกขมสุขเวทนา สมัยนั้น หาเสวยสุขเวทนาไม่ หาเสวยทุกขเวทนาไม่ เสวยแต่อทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ แม้สุขเวทนา ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนาเล่า ฯลฯ แม้อทุกขมสุขเวทนาเล่า ไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ อริยสาวกสดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายแม้ในสุขเวทนา แม้ในทุกขเวทนา แม้ในอทุกขมสุขเวทนา เมื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ย่อมหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำก็ทำเสร็จแล้ว กิจอย่างอื่นเพื่อเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก” ดังนี้.

เวทนาที่เป็นสามิสและนิรามิส

จะวินิจฉัยในข้อว่า **สามิสํ วา สุขํ** หรือสุขเวทนาที่มีอามิสเป็นต้น โสมนัสสเวทนาอาศัยอามิสคือกามคุณ ๕ อาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสสุขเวทนา โสมนัสสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสสุขเวทนา โทมนัสสเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสทุกขเวทนา โทมนัสสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสอทุกขมสุขเวทนา อุเบกขาอันอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสอทุกขมสุขเวทนา. อนึ่ง การจำแนกเวทนาแม้เหล่านั้นท่านกล่าวไว้ในสักกปัญหสูตรแล้วแล.

เวทนาใน-เวทนานอก

ข้อว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ วา** หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายของตน ในเวทนาทั้งหลายของคนอื่น หรือในเวทนาทั้งหลายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดสุขเวทนา เป็นต้น อย่างนี้อยู่. ส่วนในข้อว่า **สมุทยธมฺมานุปสฺสี วา** พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิด (ในเวทนาทั้งหลาย) นี้ มีวินิจฉัยว่า ภิกษุเมื่อเห็นความเกิดและความเสื่อมแห่งเวทนาทั้งหลาย ด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะอวิชชาเกิด จึงเกิดเวทนา ดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่า เธอพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในเวทนาทั้งหลายตามกาลอยู่ พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนาทั้งหลายตามกาลอยู่. ข้อต่อจากนี้ไป ก็มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วในกายานุปัสสนานั่นแล.

สติกำหนดเวทนาเป็นอริยสัจ ๔

ในเวทนานุปัสสนานี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติที่กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจเป็นต้นแล้ว พึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์. คำที่เหลือ ก็มีความเช่นนั้นเหมือนกัน.

จบเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาค ครั้นตรัสเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๙ วิธี อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสจิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี จึงตรัสว่า **กถญฺจ ภิกฺขเว** ภิกษุทั้งหลาย จิตตานุปัสสนา เป็นอย่างไรเล่าเป็นต้น.

จำแนกอารมณ์ของจิต

บรรดาบทเหล่านี้ บทว่า **จิตมีราคะ** คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง.

บทว่า **จิตปราศจากราคะ** คือ จิตที่เป็นกุศลและอพยากฤตฝ่ายโลกิยะ. แต่ข้อนี้ เป็นการพิจารณา มิใช่เป็นการชุมนุมธรรม เพราะฉะนั้นในคำว่า **จิตมีราคะ** นี้ จึงไม่ได้โลกุตตรจิต แม้แต่บทเดียว. อกุศลจิต ๔ ดวง ที่เหลือจึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง.

บทว่า **จิตมีโทสะ** ได้แก่ จิต ๒ ดวง ที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส.

บทว่า **จิตปราศจากโทสะ** ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอพยากฤตฝ่ายโลกิยะ. อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ ไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง.

บทว่า **จิตมีโมหะ** ได้แก่ จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วยวิจิกิจฉาดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะดวง ๑. แต่เพราะโมหะย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฉะนั้น แม้อกุศลจิตที่เหลือ ก็ควรได้ในบทว่า จิตมีโมหะนี้ โดยแท้. จริงอยู่ อกุศลจิต ๑๒ (โลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒) ท่าน ประมวลไว้ในทุกกะ (หมวด ๒) นี้เท่านั้น.

บทว่า **จิตปราศจากโมหะ** ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอพยากฤตฝ่ายโลกิยะ.

บทว่า **จิตหดหู่** ได้แก่ จิตที่ตกไปในถีนมิทธะ. ก็จิตที่ตกไปในถีนมิทธะนั้น ชื่อว่า จิตหดหู่

บทว่า **ฟุ้งซ่าน** ได้แก่ จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะ จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะนั้น ชื่อว่า จิตฟุ้งซ่าน.

บทว่า **จิตเป็นมหัคคตะ** ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร.

บทว่า **จิตไม่เป็นมหัคคตะ** ได้แก่ จิตที่เป็นกามาวจร.

บทว่า **สอุตฺตรํ** จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ จิตที่เป็นกามาวจร.

บทว่า **อนุตฺตรํ** จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร. แม้ในจิตเหล่านั้น จิตที่ชื่อว่า สอุตตระ ได้แก่ จิตเป็นรูปาวจร จิตชื่อว่า อนุตตระ ได้แก่ จิตที่เป็นอรูปาวจร.

บทว่า **สมาหิตํ** จิตตั้งมั่นแล้ว ได้แก่ อัปปนาสมาธิหรืออุปจารสมาธิ.

บทว่า **อสมาหิตๆ** จิตไม่ตั้งมั่น ได้แก่ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง.

บทว่า **วิมุตฺตๆ** จิตหลุดพ้น ได้แก่ จิตหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติและวิกขัมภนวิมุตติ.

บทว่า **อวิมุตฺติ** จิตไม่หลุดพ้น ได้แก่ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้งสอง. ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสในบทนี้เลย.

จิตใน-จิตนอก

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตๆ วา** หรือภายใน ความว่า ภิกษุโยคาวจรกำหนดจิตที่เป็นไปในสมัยใดๆ ด้วยการกำหนดจิตมีราคะเป็นต้น อย่างนี้ ชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตของตน หรือในจิตของคนอื่น ในจิตของตนตามกาล หรือในจิตของคนอื่นตามกาลอยู่. ก็ในคำว่า พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดนี้ พึงนำความเกิดและความเสื่อมแห่งวิญญาณออกเทียบเคียงด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะเกิดอวิชชา วิญญาณจึงเกิด ดังนี้เป็นต้น. ข้อต่อไปจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วแล.

สติกำหนดจิตเป็นอริยสัจ ๔

แต่ในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ มีข้อแตกต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความว่า สติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ ดังนี้เป็นต้น แล้วพึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดจิตเป็น อารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั่นแล.

จบจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาค ครั้นตรัสจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑๖ วิธี อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี จึงตรัสว่า “**กถญฺจ ภิกฺขเว** ภิกษุทั้งหลาย ธัมมานปัสสนาเป็นอย่างไรเล่า” เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสการกำหนดรูปกัมมัฏฐานล้วนด้วยกายานุปัสสนา ตรัสการกำหนดอรูปกัมมัฏฐานล้วนด้วยเวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนา. บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนดรูปกัมมัฏฐานกับอรูปกัมมัฏฐานผสมกัน จึงตรัสว่า “**กถญฺจ ภิกฺขเว** ภิกษุทั้งหลาย ธัมมานุปัสสนา เป็นอย่างไรเล่า” ป็นต้น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสการกำหนดรูปขันธ์ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสการกำหนดเวทนาขันธ์ด้วยเวทนานุปัสสนา ตรัสการกำหนดวิญญาณขันธ์ด้วยจิตตานุปัสสนา. บัดนี้ เพื่อจะตรัสแม้การกำหนดสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ จึงตรัสว่า **กถญฺจ ภิกฺขเว** ภิกษุทั้งหลาย ธัมมานุปัสสนาเป็นอย่างไรเล่า เป็นต้น.

๔.๑. นีวรณบรรพ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สนฺตๆ** มีอยู่ คืออยู่พร้อมด้วยอำนาจฟุ้งขึ้นเนืองๆ.

บทว่า **อสนฺตๆ** ไม่มีอยู่คือไม่มีอยู่พร้อม เพราะไม่ฟุ้งขึ้น หรือเพราะละได้แล้ว.

บทว่า **ก็โดยประการใด** ความว่า กามฉันท์เกิดขึ้น เพราะเหตุใด.

บทว่า **ตญฺจ ปชานาติ** ก็รู้ชัดประการนั้น คือรู้ชัดเหตุนั้นทุกๆบท พึงทราบความโดยนัยนี้นี่แล.

เหตุเกิดกามฉันท์

ในนิมิตทั้งสองนั้น กามฉันท์ย่อมเกิดขึ้นเพราะมนสิการโดยไม่แยบคายในสุภนิมิต. สิ่งที่งามก็ดี อารมณ์ที่งามก็ดี ชื่อว่าสุภนิมิต. การใส่ใจโดยไม่มีอุบาย การใส่ใจนอกทาง การใส่ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข ในสิ่งที่มิใช่ตัวตนว่าตัวตน หรือในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ชื่อว่าอโยนิโสมนสิการ (การใส่ใจโดยไม่แยบคาย). เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมากๆ ในสุภนิมิตนั้น กามฉันท์ย่อมเกิดขึ้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สุภนิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในสุภนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกามฉันท์ที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำให้กามฉันท์ที่เกิดแล้วให้กำเริบยิ่งขึ้น” ดังนี้.

เหตุละกามฉันท์

ส่วนกามฉันท์นั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการ (การใส่ใจโดยแยบคาย) ในอสุภนิมิต. สิ่งที่ไม่งามก็ดี อารมณ์ที่ไม่งามก็ดี ชื่อว่าอสุภนิมิต. การใส่ใจโดยอุบาย การใส่ใจถูกทาง การใส่ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าทุกข์ ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตน หรือในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ. เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมากๆ ในอสุภนิมิตนั้น ย่อมละกามฉันท์เสียได้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อสุภนิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในอสุภนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งกามฉันท์ที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละกามฉันท์ที่เกิดแล้ว”.

ธรรมสำหรับละกามฉันท์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์ คือ

๑. การถืออสุภนิมิตเป็นอารมณ์
๒. การประกอบเนืองๆ ซึ่งอสุภภาวนา
๓. การรักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย
๔. ความรู้จักประมาณในโภชนะ
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. พูดแต่เรื่องที่เป็นสัปปายะ (เป็นที่สบาย)

จริงอยู่ เมื่อภิกษุกำหนดอสุภนิมิต ๑๐ อย่างอยู่ ก็ละกามฉันท์ได้. เมื่อเจริญอสุภ ๑๐ ก็ดี เมื่อปิดทวารในอินทรีย์ทั้งหลายก็ดี รู้จักประมาณในโภชนะ เพราะเมื่อมีโอกาสจะบริโภค ๔-๕ คำมีอยู่ ก็ดื่มน้ำยังอัตตภาพให้เป็นไปได้ก็ย่อมละกามฉันท์ได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ในขุททกนิกาย เถรคาถา)ว่า

“**จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป อภุตฺวา ปิเว อลํ ผาสุวิหาราย ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน** ภิกษุพึงเว้นคำข้าวเสีย ๔-๕ คำ เลิกฉันแล้วดื่มน้ำเสีย นี้เป็นข้อปฏิบัติอันสมควรสำหรับภิกษุผู้มีตนอันส่งไปแล้ว”.

แม้ภิกษุผู้เสพกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นผู้ยินดีในการเจริญอสุภะ เช่น พระติสสเถระผู้เจริญอสุภกัมมัฏฐาน ก็ย่อมละกามฉันท์ได้. แม้ด้วยการเจรจาปรารภเรื่องเป็นที่สบาย อันอาศัยอสุภะ ๑๐ ในอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้น ก็ย่อมละกามฉันท์ได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์” ดังนี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็กามฉันท์ที่ละได้แล้ว ด้วยธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมไม่เกิดอีกต่อไปด้วยอรหัตมรรค.

เหตุเกิดพยาบาท

ส่วนพยาบาทย่อมเกิด เพราะอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิต. ปฏิฆะ(ความขุ่นใจ)ก็ดี อารมณ์อันช่วยให้เกิดปฏิฆะก็ดี ชื่อว่าปฏิฆนิมิต ในคำว่า **ปฏิฆนิมิต** เป็นต้นนั้น. อโยนิโสมนสิการ มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกันในธรรมทั้งปวง. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปโดยมากใน(ปฏิฆะ)นิมิตนั้น พยาบาทย่อมเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆนิมิตมีอยู่ การไม่ทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งพยาบาทที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำให้พยาบาทที่เกิดแล้ว กำเริบเสิบสานขึ้น” ดังนี้.

เหตุละพยาบาท

แต่พยาบาทนั้น จะละได้ก็ด้วยการใส่ใจโดยแยบคาย ในเมตตาเจโตวิมุตติ. ในคำว่า **เมตตาเจโตวิมุตติ** นั้น เมื่อพูดกันถึงเมตตา ย่อมควรทั้งอัปปนาทั้งอุปจาระ.

บทว่า **เมตตาเจโตวิมุตติ** ได้แก่ อัปปนาโยนิโสมนสิการ มีลักษณะดังกล่าวแล้ว. เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปโดยมากในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ย่อมละพยาบาทได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งพยาบาทที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละพยาบาทที่เกิดแล้ว” ดังนี้.

ธรรมสำหรับละพยาบาท

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาท คือ

๑. การกำหนดนิมิตในเมตตาเป็นอารมณ์
๒. การประกอบเนืองๆ ซึ่งเมตตาภาวนา
๓. การพิจารณาถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน
๔. การทำให้มากซึ่งการพิจารณา
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การพูดแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

จริงอยู่ แม้เมื่อภิกษุกำหนดเมตตากัมมัฏฐาน ด้วยการแผ่เมตตาไปทั่วทิศ โดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยาบาทได้. เมื่อภิกษุเจริญเมตตา โดยแผ่ไปทั่วทิศโดยเจาะจง ไม่เจาะจงก็ดี เมื่อพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของๆตนอย่างนี้ว่า ท่านโกรธคนนั้น จะทำอะไรเขาได้ ท่านอาจจักทำศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศได้หรือ ท่านมาแล้วด้วยกรรมของตน จักไปด้วยกรรมของตนนั่นแล ขึ้นชื่อว่าการโกรธผู้อื่นก็เป็นเช่นเดียวกับผู้ปรารถนาจะจับถ่านไฟที่คุโชน ซี่เหล็กอันร้อนจัด และอุจจาระเป็นต้น ประหารผู้อื่นฉะนั้น หรือถึงคนนั้นโกรธท่าน จักทำอะไรได้ เขาจักอาจทำศีลเป็นต้นของท่านให้พินาศได้หรือ เขามาด้วยกรรมของตนก็จักไปตามกรรมของเขานั่นแหละ ความโกรธนั้นจักตกลงบนกระหม่อมของเขานั่นเอง เหมือนประหารผู้ไม่ประหารตอบ และเหมือนนำธุลีซัดไปในที่ทวนลมฉะนั้นดังนี้ก็ดี เมื่อพิจารณากัมมัสสกตาทั้งสองหยุดอยู่ในการพิจารณาก็ดี คบกัลยาณมิตรผู้ยินดีในการเจริญเมตตา เช่น ท่านพระอัสสคุตตเถระก็ดี ย่อมละพยาบาทได้. แม้ด้วยการเจรจาเรื่องที่เป็นที่สบายซึ่งอาศัยเมตตาในอิริยาบถทั้งหลายมียืน นั่ง เป็นต้น ก็ละพยาบาทได้. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าว

ว่า ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาทดังนี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็พยาบาทที่ละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค.

เหตุเกิดถีนมิทธะ

ถีนมิทธะ ย่อมเกิดด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย มี อรติ เป็นต้น ความไม่ยินดีด้วยกับเขา (ริษยา) ชื่อว่า**อรติ**. ความคร้านกาย ชื่อว่า**ตันที**. ความบิดกาย (บิดขี้เกียจ) ชื่อว่า**วิชัมภิตา.** ความมืนเพราะอาหาร ความกระวนกระวายเพราะอาหาร ชื่อว่า**ภัตตสัมมทะ**. อาการ คือความย่อหย่อนแห่งจิต ชื่อว่าความย่อหย่อนแห่งจิต. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปโดยมากในอรติเป็นต้นนี้ ถีนมิทธะย่อมเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความไม่ยินดี ความคร้านกาย ความบิดกาย ความเมาอาหาร ความหดหู่แห่งจิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านี้ นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งถีนมิทธะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำถีนมิทธะที่เกิดแล้วให้กำเริบเสิบสานยิ่งขึ้น” ดังนี้.

เหตุละถีนมิทธะ

แต่ถีนมิทธะนั้น จะละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายมี อารภธาตุ เป็นต้น. ความเพียรเริ่มแรก ชื่อว่า**อารภธาตุ**. ความเพียรที่มีกำลังกว่าอารภธาตุนั้น เพราะออกไปพ้นจากความเกียจคร้านแล้ว ชื่อว่า**นิกกมธาตุ.** ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่านิกกมธาตุแม้นั้น เพราะล่วงฐานอื่นๆ ชื่อว่า**ปรักกมธาตุ** (ก้าวไปข้างหน้า บากบั่น). เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปโดยมากในความเพียร ๓ ประเภทนี้ ย่อมละถีนมิทธะได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธาตุคือความเริ่มความเพียร ธาตุคือความออกพ้นไปจากความเกียจคร้าน ธาตุคือความก้าวไปข้างหน้ามีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโมนสิการในธาตุเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งถีนมิทธะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละถีนมิทธะที่เกิดแล้ว” ดังนี้.

ธรรมสำหรับละถีนมิทธะ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละถีนมิทธะ คือ

๑. การกำหนดนิมิตในโภชนะส่วนเกิน
๒. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ
๓. การใส่ใจถึงอาโลกสัญญา (คือความสำคัญว่าสว่าง)
๔. การอยู่กลางแจ้ง
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

เพราะว่า เมื่อภิกษุบริโภคโภชนะ เหมือนพราหมณ์ที่ชื่ออาหารหัตถกะ ที่ชื่อตัตรวัฏฏกะ ที่ชื่ออลังสาฏกะ ที่ชื่อกากมาสกะ และที่ชื่อภุตตวมิตกะ นั่งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน กระทำสมณธรรมอยู่ ถีนมิทธะย่อมมาท่วมทับได้เหมือนช้างใหญ่ แต่ถีนมิทธะนั้นจะไม่มีแก่ภิกษุที่เว้นโอกาสบริโภค ๔-๕ คำแล้วดื่มน้ำ ยังอัตตภาพให้เป็นไปเป็นปกติ เพราะเหตุนั้น เมื่อภิกษุกำหนดนิมิตในโภชนะส่วนเกินอย่างนี้ ย่อมละถีนมิทธะได้ เมื่อภิกษุเข้าสู่ถีนมิทธะในอิริยาบถใด เปลี่ยนอิริยาบถเป็นอย่างอื่นจากอิริยาบถนั้นเสีย ก็ละถีนมิทธะได้. เมื่อภิกษุใส่ใจแสงจันทร์ แสงประทีป แสงคบเพลิง ในเวลากลางคืน แสงอาทิตย์เวลากลางวันก็ดี อยู่ในที่กลางแจ้งก็ดี เสพกัลยาณมิตร ผู้ละถีนมิทธะได้ เช่นท่านพระมหากัสสปเถระก็ดี

ก็ ละถีนมิทธะได้. แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย ที่อาศัยธุดงค์ในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ละถีนมิทธะได้. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อละถีนมิทธะ. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทธะที่ละได้ด้วยธรรม ๖ ประการ จะไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

เหตุเกิดอุทธัจจกุกกุจจะ

อุทธัจจกุกกุจจะ ย่อมเกิดด้วยอโยนิโสมนสิการในความไม่สงบแห่งใจ. อาการที่จิตไม่สงบ ชื่อว่าความไม่สงบ. คำนี้โดยอรรถก็คือ อุทธัจจกุกกุจจะ นั่นเอง. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปโดยมากในความไม่สงบแห่งใจนั้น อุทธัจจกุกกุจจะย่อมเกิด. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบแห่งใจมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในความไม่สงบแห่งใจนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดแล้ว ให้กำเริบเสิบสานยิ่งขึ้น” ดังนี้.

เหตุละอุทธัจจกุกกุจจะ

แต่อุทธัจจกุกกุจจะนั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจ กล่าวคือสมาธิ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความสงบแห่งใจมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดแล้ว” ดังนี้.

ธรรมสำหรับละอุทธัจจกุกกุจจะ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะ คือ

๑. ความสดับมาก
๒. ความสอบถาม
๓. ความชำนาญในวินัย
๔. ความคบผู้เจริญ
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

จริงอยู่ เมื่อภิกษุแม้ร่ำเรียนทั้งบาลี ทั้งอรรถกถานิกายหนึ่ง สอง-สาม-สี่นิกาย หรือ ๕ นิกาย ย่อมละอุทธัจจกุกกุจจะได้. แม้ด้วยความเป็นพหูสูต (พาหุสัจจะ ความเป็นผู้สดับมาก). ภิกษุผู้มากด้วยการสอบถามสิ่งที่ควรและไม่ควรก็ดี ผู้ชำนาญเพราะมีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยบัญญัติก็ดี ผู้เข้าหาพระเถระผู้แก่ ผู้เฒ่าก็ดี คบกัลยาณมิตรผู้ทรงวินัยเช่นท่านพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทธัจจกุกกุจจะได้. แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย อันอาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควรในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ละอุทธัจจกุกกุจจะได้. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการ นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะ ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้ อุทธัจจะจะไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค กุกกุจจะไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค.

เหตุเกิดวิจิกิจฉา

วิจิกิจฉา ย่อมเกิดได้ด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา. ความเคลือบแคลง เพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัยบ่อยๆ ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปโดยมากในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉานั้น วิจิกิจฉาย่อมเกิด. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉามีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉานั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำวิจิกิจฉาที่เกิดแล้วให้กำเริบเสิบสานยิ่งขึ้น” ดังนี้.

เหตุละวิจิกิจฉา

แต่วิจิกิจฉานั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมมีกุศลเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมที่ควรเสพไม่ควรเสพ ธรรมที่ทรามประณีต ธรรมที่เป็นฝ่ายดำ ฝ่ายขาว มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละวิจิกิจฉาที่เกิดแล้ว” ดังนี้.

ธรรมสำหรับละวิจิกิจฉา

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา คือ

๑. ความสดับมาก
๒. ความสอบถาม
๓. ความชำนาญในวินัย
๔. ความมากด้วยความน้อมใจเชื่อ
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

จริงอยู่ แม้เมื่อภิกษุร่ำเรียนทั้งบาลี ทั้งอรรถกถา นิกายหนึ่ง-สอง-สาม-สี่ หรือ ห้านิกาย ย่อมละวิจิกิจฉาได้ด้วยความเป็นพหูสูต. เมื่อภิกษุมากด้วยการปรารภพระรัตนตรัย สอบถามก็ดี มีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยก็ดี มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ กล่าวคือศรัทธาที่ยังกำเริบได้ในพระรัตนตรัยก็ดี คบกัลยาณมิตรเช่นท่านพระวักกลี ผู้น้อมใจไปในศรัทธาก็ดี ย่อมละวิจิกิจฉาได้. แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย อันอาศัยคุณของพระรัตนตรัย ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ละวิจิกิจฉาได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่าวิจิกิจฉาที่ละได้ด้วยธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดต่อไปด้วยโสดาปัตติมรรค ดังนี้.

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ วา** หรือภายในความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น หรือในธรรมทั้งหลาย ของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดนิวรณ์ ๕ อย่างนี้อยู่. ก็ความเกิดและความเสื่อม ในคำว่า พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดและความเสื่อม นี้ ที่กล่าวแล้วในนีวรณ์ ๕ ด้วยอำนาจ อโยนิโสมนสิการ และ โยนิโสมนสิการ ในสุภนิมิต และอสุภนิมิต เป็นต้น บัณฑิตพึงนำมาเทียบเคียง. ข้อต่อไปนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล.

สติกำหนดนิวรณ์เป็นอริยสัจ ๔

แต่ในนิวรณบรรพนี้ มีต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความว่า สติอันกำหนดนีวรณ์เป็นอารมณ์ เป็น**ทุกขสัจ** พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดนีวรณ์เป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นนั้นนั่นแล.

จบนีวรณบรรพ

๔.๒. ขันธบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาโดยนีวรณ์ ๕ อย่างนี้ บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยขันธ์ ๕ จึงตรัสว่า **ปุน จปรำ** ยังมีอีกข้อหนึ่ง เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **ในอุปาทานขันธ์ ๕** คือกองอุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานขันธ์ อธิบายว่ากลุ่มธรรม คือกองธรรมอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน. ความสังเขปในที่นี้มีเท่านี้ ส่วนความพิสดารท่านกล่าวไว้แล้ว ในขันธกถาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

บทว่า **อิติ รูปำ** ดังนี้ รูป ความว่านี้รูป รูปมีเท่านี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดรูปโดยสภาพว่า รูปอื่นนอกจากนี้ไม่มี ดังนี้. แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. ความสังเขปในที่นี้มีเพียงเท่านี้. ส่วนรูปเป็นต้น ท่านกล่าวไว้แล้วในขันธกถาในคัมภีร์สุทธิมรรคโดยพิสดาร.

บทว่า **อิติ รูปสฺส สมุทโย** นี้ความเกิดแห่งรูป ความว่า ความเกิดแห่งรูปด้วยอาการ ๕ โดยความเกิดแห่งอวิชชาเป็นต้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

คำว่า **อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม** ความดับแห่งรูป ความว่า ความดับแห่งรูปด้วยอาการ ๕ โดยความดับอวิชชาเป็นต้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. แม้ในเวทนาเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน. ความสังเขปในที่นี้มีเพียงเท่านี้. ส่วนความพิสดาร ท่านกล่าวไว้แล้วในอุทยัพพยญาณกถาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตำ วา** หรือภายในความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น หรือในธรรมทั้งหลาย ของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดขันธ์ ๕ อย่างนี้อยู่. ก็ความเกิดและความเสื่อมในคำว่า พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิด และความเสื่อมบัณฑิตพึงนำมาเทียบเคียงโดยลักษณะ ๕๐ ที่กล่าวไว้ในขันธ์ ๕ ว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิดดังนี้เป็นต้น. คำอื่นนอกจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดขันธ์ ๕ เป็นอริยสัจ ๔

แต่ในที่นี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดขันธ์เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ ดังนี้ แล้วพึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดขันธ์เป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นนั้นเหมือนกัน.

จบขันธบรรพ

๔.๓. อายตนบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาด้วยอำนาจขันธ์ ๕ อย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะทรงจำแนกโดยอายตนะ จึงตรัสว่า **ปุน จปรำ** ยังมีอีกข้อหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ฉสุ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ** ในอายตนะภายในและภายนอก ๖ ความว่า ในอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ. ในอายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์.

บทว่า **จกฺขุญฺจ ปชานาติ** รู้ชัดจักษุ ความว่า ย่อมรู้ชัดจักษุประสาท โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง.

บทว่า **รูเป จ ปชานาติ** รู้ชัดรูป ความว่า ย่อมรู้ชัดรูปอันเกิดแต่ ๔ สมุฏฐาน (คือ กรรม อุตุ จิต อาหาร) ในภายนอกโดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง.

คำว่า **ยญฺจ ตทุภยำ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สำโยชนำ** สังโยชน์ย่อมอาศัยอายตนะทั้งสองเกิดขึ้น ความว่า สังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ กามราคะ ปฏิฆะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรมาส ภวราคะ อิสสา มัจฉริยะ และ อวิชชา, สังโยชน์เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะทั้งสอง คือจักษุกับรูป. และย่อมรู้ชัดสังโยชน์ ๑๐ นั้น โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามเป็นจริง.

เหตุเกิดสังโยชน์

ถามว่า ก็สังโยชน์นั้นเกิดได้อย่างไร. ตอบว่า เกิดได้อย่างนี้ จะกล่าวในจักษุทวารก่อน

(๑) เมื่อยินดีเพลิดเพลินอิฏฐารมณ์อันมาปรากฏทางจักษุทวาร โดยความยินดีในกาม สังโยชน์คือ **กามราคะ**ก็เกิด.
(๒) เมื่อขัดเคืองในอนิฏฐารมณ์ สังโยชน์คือ**ปฏิฆะ**ก็เกิด.
(๓) เมื่อสำคัญว่า เว้นเราเสีย ใครอื่นที่สามารถเสวยอารมณ์นั้นไม่มี ดังนี้ สังโยชน์คือ**มานะ**ก็เกิด.
(๔) เมื่อยึดถือรูปารมณ์นั้นว่า เที่ยง ยั่งยืน สังโยชน์คือ**ทิฏฐิ**ก็เกิด.
(๕) เมื่อสงสัยรูปารมณ์นั้นว่า สัตว์หรือหนอ ของสัตว์หรือหนอ สังโยชน์คือ**วิจิกิจฉา**ก็เกิด
(๖) เมื่อปรารถนาภพว่า อารมณ์นี้เราได้โดยง่ายในสมบัติภพแน่ สังโยชน์คือ**ภวราคะ**ก็เกิด.
(๗) เมื่อถือมั่นศีลและพรตว่า เราถือมั่นศีลและพรต อาจได้อารมณ์เห็นปานนี้ต่อไปอีก สังโยชน์คือ**สีลัพพตปรามาส**ก็เกิด.
(๘) เมื่อกีดกันอยู่ว่า คนเหล่าอื่นอย่าได้รูปารมณ์เห็นปานนี้เลย สังโยชน์คือ**อิสสา**ก็เกิด.
(๙) เมื่อหวงแหนรูปารมณ์ที่ตนได้แล้วต่อผู้อื่น สังโยชน์คือ**มัจฉริยะ**ก็เกิด
(๑๐) เมื่อไม่รู้แจ้งด้วยอำนาจความไม่รู้สิ่งเกิดพร้อมกับจักษุและรูปทั้งมวล สังโยชน์คือ**อวิชชา**ก็เกิด.

ความรู้เหตุละสังโยชน์

คำว่า **ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส** ที่ยังไม่เกิดด้วยเหตุใด ความว่า สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้น ที่ยังไม่เกิดโดยความไม่ฟุ้งขึ้น ย่อมเกิดเพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

คำว่า **ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส** ที่เกิดแล้วเพราะเหตุใด ความว่า สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้น ที่เกิดแล้วเพราะอรรถว่า ยังละไม่ได้ หรือเพราะฟุ้งขึ้น, ย่อมละได้ เพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

คำว่า **ยถา จ ปหีนสฺส** ที่ละได้แล้ว เพราะเหตุใด ความว่าสังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้นแม้ละได้แล้ว โดยตทังคปหาน และ วิกขัมภนปหาน ย่อมไม่เกิดต่อไป เพราะเหตุใด, ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย. ถามว่า สังโยชน์ ๑๐ นั้น ไม่เกิดต่อไป เพราะเหตุใด. ตอบว่า ก่อนอื่น สังโยชน์ ๕ คือ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพต ปรามาส อิสสา และ มัจฉริยะ ไม่เกิดต่อไป ด้วยโสดาปัตติมรรค. สังโยชน์ ๒ คือ กามราคะ ปฏิฆะ อย่างหยาบ ไม่เกิดต่อไปด้วยสกทาคามิมรรค. อย่างละเอียด ไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค. สังโยชน์ ๓ คือ มานะ ภวราคะ และ อวิชชา ไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตตมรรค.

แม้ในคำว่า **โสตญฺจ ปชานาติ สทฺเท จ** ย่อมรู้ชัดโสตะนั้นด้วยเสียงด้วยเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง อายตนกถา ในที่นี้ พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ในอายตนนิทเทส คัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ วา** หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตนด้วยการกำหนดอายตนะภายในในธรรมทั้งหลายของคนอื่น ด้วยการกำหนดอายตนะภายนอก หรือ ในธรรมทั้งหลาย ของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล อย่างนี้อยู่. ก็ความเกิดและความเสื่อมในอายตนบรรพนี้ พึงนำมาเทียบรูปายตนะลงในรูปขันธ์ มนายตนะในอรูปายตนะทั้งหลายลงในวิญญาณขันธ์ ธัมมายตนะลงในขันธ์ที่เหลือ ไม่พึงถือว่า โลกุตตรธรรม. ข้อความต่อจากนี้มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

สติกำหนดอายตนะเป็นอริยสัจ ๔

ในบรรพนี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดอายตนะเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ ดังนี้เป็นต้นแล้ว พึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำทุกข์ออกไปของภิกษุผู้กำหนดอายตนะเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นกันแล.

จบอายตนบรรพ

๔.๔. โพชฌังคบรรพ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนา โดยอายตนะภายในภายนอก อย่างละ ๖ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยโพชฌงค์ จึงตรัสว่า “**ปุน จปรํ** ยังมีอีกข้อหนึ่ง” ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ในโพชฌงค์ทั้งหลาย** คือในองค์ของสัตว์ผู้ตรัสรู้.

บทว่า **มีอยู่** คือมีพร้อมอยู่โดยการได้มา.

บทว่า **สติสัมโพชฌงค์** ได้แก่ สัมโพชฌงค์คือสติ. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สัมโพชฌงค์ นี้ดังนี้ พระโยคาวจรตรัสรู้ตั้งแต่เริ่มวิปัสสนา หรือพระโยคาวจรนั้นตื่นลุกขึ้นจากกิเลสนิทรา หรือแทงตลอดสัจจะทั้งหลาย ด้วยธรรมสามัคคี ๗ มีสติ เป็นต้นอันใด ธรรมสามัคคีอันนั้น ชื่อว่า**สัมโพธิ** องค์ของผู้ตื่นนั้น หรือธรรมสามัคคีเครื่องปลุกให้ตื่นนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า**สัมโพชฌงค์**. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมโพชฌงค์คือสติ. แม้ในสัมโพชฌงค์ที่เหลือ ก็พึงทราบความแห่งคำตามนัยนี้แล.

บทว่า **ไม่มีอยู่** คือไม่มีเพราะไม่ได้มา. วินิจฉัยในคำว่า **ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส** ที่ยังไม่เกิดเพราะเหตุใดเป็นต้นดังนี้ ก่อนอื่น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดตามนัยอันมาในพระบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในสติสัมโพชฌงค์นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางไพบูลย์ จำเริญบริบูรณ์ยิ่งๆ ขึ้นไป แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วในธรรมเหล่านั้น สตินั้นแหละชื่อว่า**ธรรม** เป็นที่ตั้งแห่ง

สติสัมโพชฌงค์". โยนิโสมนสิการมีลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล. เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปโดยมากในอารมณ์นี้แล้ว สติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้น.

ธรรมเป็นเหตุเกิดสติสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๔ ประการ เป็นทางเกิดสติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. มีสติสัมปชัญญะ
๒. เว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม
๓. คบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง
๔. น้อมจิตไปในสติสัมโพชฌงค์นั้น.

ก็สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดด้วยสติสัมปชัญญะในฐานะทั้ง ๗ มีก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ด้วยการงดเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม เช่นเดียวกับกาตัวเก็บอาหาร ด้วยการคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง เช่นเดียวกับพระติสสทัตตเถระและพระอภัยเถระเป็นต้น และด้วยความเป็นผู้มีจิตน้อมไปเพื่อตั้งสติในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์นั้นเกิดแล้ว ด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตตมรรค.

เหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดตามนัยอันมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ ธรรมที่เปรียบด้วยธรรมฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางไพบูลย์ เจริญบริบูรณ์เต็มที่แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว" ดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การสอบถาม
๒. การทำวัตถุให้สละสลวย
๓. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอกัน
๔. เว้นบุคคลมีปัญญาทราม
๕. คบหาบุคคลผู้มีปัญญา
๖. พิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง
๗. ความน้อมจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น.

บรรดาธรรม ๗ ประการนั้น ความเป็นผู้มากไปด้วยการสอบถาม อันอาศัยอรรถแห่งขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์มรรค องค์ฌาน สมถะ และวิปัสสนา ชื่อว่า**การสอบถาม**. การทำวัตถุภายในและภายนอกให้สละสลวย ชื่อว่า**การทำวัตถุให้สละสลวย**. ก็เวลาใด ภิกษุมีผม เล็บ และขนยาวเกินไป หรือร่างกายสกปรกเปรอะเปื้อนด้วยเหงื่อและไคล เวลานั้น วัตถุภายใน(คือร่างกาย) ไม่สละสลวย ไม่สะอาด. แต่ในเวลาใด จีวรเก่าคร่ำคร่า สกปรก เหม็นสาบ หรือเสนาสนะรกรุงรัง ในเวลานั้น วัตถุภายนอกไม่สละสลวย ไม่สะอาด. เพราะฉะนั้น จึงควรทำวัตถุภายในให้สละสลวย ด้วยกิจมีการปลงผมเป็นต้น ด้วยการทำร่างกายให้เบาสบาย ด้วยกิจมีการถ่ายชำระมลทินให้ทั่วทั้งเบื้องบนเบื้องล่าง

เป็นต้น และด้วยการขัดสีอาบน้ำบรรเทากลิ่นเหม็น. พึงทำวัตถุภายนอกให้สละสลวย ด้วยกิจมีการเย็บย้อม ซักจีวร และทำการรมบาตรเป็นต้น. เพราะเมื่อวัตถุภายในและภายนอกนั้นไม่สละสลวย เมื่อจิตและเจตสิกเกิดขึ้น แม้ปัญญาก็ไม่ผ่องแผ้วเหมือนแสงสว่างของดวงประทีปที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยตัวตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่ไม่สะอาดหมดจดฉะนั้น แต่เมื่อวัตถุภายในและภายนอกสละสลวย เมื่อจิตและเจตสิกเกิดขึ้น แม้ปัญญาก็ผ่องแผ้วเหมือนแสงสว่างของดวงประทีปที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยตัวตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่สะอาดหมดจด ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า การทำวัตถุให้สละสลวย ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ดังนี้. การปรับปรุงอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ให้สม่ำเสมอกัน ชื่อว่า**การทำปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ**. ด้วยว่า

(๑) ถ้าอินทรีย์คือ**ศรัทธา**ของเธอมีกำลังกล้า อินทรีย์นอกนี้อ่อน แต่นั้น อินทรีย์คือวิริยะก็ไม่อาจทำกิจ คือการประคองจิตได้ อินทรีย์คือสติก็ไม่อาจทำกิจ คือการปรากฏ อินทรีย์คือสมาธิก็ไม่อาจทำกิจ คือความไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์คือ**ปัญญา**ก็ไม่อาจทำกิจ คือการเห็นได้ เพราะฉะนั้น เมื่อมนสิการถึงอินทรีย์คือศรัทธานั้น ด้วยการพิจารณาสภาวธรรมหรือโดยประการใด อินทรีย์คือศรัทธามีกำลังกล้า พึงลดลงด้วยการไม่มนสิการโดยประการนั้น. ในข้อนี้ มีเรื่องท่านพระวักกลิเถระเป็นอุทาหรณ์.

(๒) ถ้าอินทรีย์คือ**วิริยะ**มีกำลังกล้า เมื่อเป็นเช่นนั้น อินทรีย์คือศรัทธาก็ไม่อาจทำกิจ คือการน้อมใจเชื่อได้ อินทรีย์นอกนี้ก็ไม่อาจทำกิจคือหน้าที่ต่างๆของตนได้ เพราะฉะนั้น จึงควรลดอินทรีย์คือวิริยะนั้นลง ด้วยการเจริญ**ปัสสัทธิ**สัมโพชฌงค์ เป็นต้น.

แม้ในข้อนั้น พึงแสดงเรื่องท่านพระโสณเถระเป็นอุทาหรณ์. แม้ในอินทรีย์ที่เหลือก็เหมือนกัน เมื่ออินทรีย์อย่างหนึ่งมีกำลังกล้า ก็พึงทราบว่า อินทรีย์นอกนี้ก็ไม่สามารถในกิจคือหน้าที่ของตนได้. แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องอินทรีย์นี้ ท่านสรรเสริญศรัทธากับปัญญา และสมาธิกับวิริยะ ต้องเสมอกัน. เพราะผู้มีศรัทธากล้า แต่มีปัญญาอ่อน มีความเลื่อมใสแรง ย่อมเลื่อมใสไปนอกเรื่อง. มีปัญญากล้า แต่มีศรัทธาอ่อน ย่อมฝักใฝ่ไปข้างเกเร เหมือนโรคเกิดเพราะผิดยา แก้ไขไม่ได้ ฉะนั้น.

ผู้มีปัญญากล้า ก็โลดแล่นเขวไปว่า กุศลมิได้ด้วยเพียงจิตตุปบาทใจคิดขณะหนึ่งเท่านั้น ดังนี้แล้วก็ไม่ทำบุญมีทานเป็นต้น ย่อมเกิดในนรก. เพราะอินทรีย์คือศรัทธากับปัญญาทั้งสองเสมอกัน จึงเลื่อมใสในวัตถุคือพระรัตนตรัยอย่างเดียว. แต่สมาธิกล้า วิริยะอ่อน โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ย่อมครอบงำได้ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกสัชชะ. วิริยะกล้า สมาธิอ่อน อุทธัจจะย่อมครอบงำได้ เพราะวิริยะเป็นฝ่ายอุทธัจจะ แต่สมาธิอันวิริยะเข้าประกบไว้ ย่อมไม่ตกไปในโกสัชชะ วิริยะอันสมาธิเข้าประกบไว้ก็ไม่ตกไปในอุทธัจจะ. เพราะฉะนั้น จึงควรทำอินทรีย์สองคู่นั้นให้เสมอเท่าๆกัน. ด้วยว่า อัปปนาจะมีได้ ก็เพราะอินทรีย์สองคู่เสมอกัน. อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธาแม้มีกำลังกล้า ก็ควรแก่ผู้เจริญสมาธิ. เพราะผู้เจริญสมาธิเชื่อมั่นหยั่งลงมั่นอย่างนี้ จักบรรลุอัปปนาได้ ส่วนในสมาธิกับปัญญา เอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง มีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญสมาธิ. ด้วยว่าผู้เจริญสมาธินั้น ย่อมบรรลุอัปปนาได้ ด้วยเอกัคคตาอย่างนี้. ปัญญามีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญวิปัสสนา. ด้วยว่า ผู้เจริญวิปัสสนานั้นย่อมถึงความแทงตลอดไตรลักษณ์ด้วยปัญญาอย่างนี้. แต่อัปปนาจะมีได้ ก็เพราะศรัทธากับปัญญาทั้งสองเสมอกันโดยแท้. ส่วน สติมีกำลังแล้วย่อมควรในที่ทั้งปวง. เพราะว่า สติย่อมรักษาจิตมิให้ตกไปในอุทธัจจะ ด้วยอำนาจศรัทธา วิริยะ ปัญญา ซึ่งเป็นฝ่ายอุทธัจจะ มิให้ตกไปในโกสัชชะ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกสัชชะ. เพราะฉะนั้น สตินั้น จึงจำต้องปรารถนาในที่ทั้งปวง เหมือนการปรุงรสด้วยเกลือจำปรารถนาในการปรุงอาหารทุกอย่าง และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในราชกิจทุกอย่าง จำปรารถนาในราชกิจทุกอย่างฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “สติจำปรารถนาในที่ทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะจิตมีสติเป็นที่

อาศัย และสติมีการอารักขาเป็นที่ปรากฏ เว้นสติเสียแล้วจะประคองและข่มจิตไม่ได้เลย. การเว้นบุคคลผู้มีปัญญาทราม ไม่มีปัญญาหยั่งลงในประเภทแห่งธรรมมีขันธ์เป็นต้นให้ห่างไกล ชื่อว่า**การงดเว้นบุคคลทรามปัญญา**. การคบหาบุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญารอบรู้ความเกิดและความเสื่อมแห่งสภาวธรรมอันกำหนดด้วยลักษณะ ๕๐ ถ้วน ชื่อว่า**คบหาบุคคลผู้มีปัญญา**. การพิจารณาประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง ที่เป็นไปในสภาวธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นอันลุ่มลึก ชื่อว่า**การพิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง**.

ความเป็นผู้มีจิตอันน้อมไปเพื่อตั้งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ชื่อว่า**ความน้อมจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์**นั้น. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิดด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตตมรรค.

วิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดตามนัยอันมาแล้วในพระบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อารภธาตุ (ธาตุคือความเริ่ม ความเพียร) นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ (ธาตุ คือความเพียรก้าวไปข้างหน้า) มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุทั้ง ๓ นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นไปเพื่อความไพบูลย์เจริญบริบูรณ์เต็มที่แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว” ดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดวิริยสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย
๒. การเห็นอานิสงส์
๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน
๔. ความเคารพยำเกรงในบิณฑบาต
๕. การพิจารณาความเป็นใหญ่แห่งการรับทรัพย์มรดก
๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่
๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่
๘. การพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่
๙. การงดเว้นบุคคลเกียจคร้าน
๑๐. การคบหาบุคคลผู้ปรารภความเพียร
๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น.

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย

บรรดาธรรม ๑๑ ประการนั้น เมื่อภิกษุผู้เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ แม้พิจารณาเห็นภัยในอบายอย่างนี้ว่า ใครๆ ไม่อาจยังวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดได้ ในเวลาที่เสวยทุกข์ใหญ่จำเดิมแต่ถูกลงโทษด้วยเครื่องจองจำ ๕ ประการในนรกก็ดี ในเวลาที่ถูกเขาจับด้วยเครื่องจับมี ข่าย แห และอวนเป็นต้นบ้าง ในเวลาขับ ต้อน ทิ่มแทงด้วยเครื่องประหารมีปะฏักเป็นต้น ให้ลากเกวียนบ้าง ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็ดี ในเวลาที่ทุรนทุรายด้วยความหิวกระหายตั้งหลายพันปีบ้าง พุทธันดรหนึ่งบ้าง ในเปรตวิสัยก็ดี ในเวลาที่ต้องเสวยทุกข์อันเกิดแต่ลมและแดดเป็นต้น ด้วยเรือนร่างที่สูงประมาณ ๖๐ ศอก ๘๐ ศอก เหลือแต่หนัง

หุ้มกระดูก ในจำพวกกาลกัญชิกอสูรก็ดี ภิกษุเวลานี้เท่านั้น เป็นเวลาทำความเพียรของเธอ ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นได้.

๒. การเห็นอานิสงส์

เมื่อเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า คนเกียจคร้านไม่อาจได้โลกุตตรธรรม ๙ คนที่ปรารภความเพียรเท่านั้นจึงสามารถ นี้เป็นอานิสงส์ของความเพียร ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็ย่อมเกิดได้.

๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน

เมื่อพิจารณาวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า ควรดำเนินทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระมหาสาวกทุกพระองค์ดำเนินไปแล้ว ทางนั้น คนเกียจคร้านไม่อาจเดินไปได้ ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็ย่อมเกิดได้.

๔. การเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาต

เมื่อพิจารณาความเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาตอย่างนี้ว่า มนุษย์เหล่าใด บำรุงเธอด้วยปัจจัยมีบิณฑบาตเป็นต้น มนุษย์เหล่านั้นนี้ ก็ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่ทาส และคนงานของเธอเลย ทั้งมนุษย์เหล่านั้นก็มิใช่ถวายปัจจัยมีจีวรเป็นต้น อันประณีตแก่เธอ ด้วยคิดว่า จักอาศัยเธอเลี้ยงชีวิต โดยที่แท้ เขาหวังให้อุปการะที่ตนทำแล้วมีผลมากจึงถวาย แม้พระศาสดาก็มิได้ทรงพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า “ภิกษุนี้บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้ว จักมีร่างกายแข็งแรงมากอยู่เป็นสุข” ดังนี้ แล้วทรงอนุญาตปัจจัยแก่เธอ โดยที่แท้พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า “ภิกษุบริโภคปัจจัยเหล่านี้ บำเพ็ญสมณธรรม จักพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะได้” ดังนี้ จึงทรงอนุญาตปัจจัยไว้ เดี๋ยวนี้เธอเกียจคร้านอยู่ ไม่เคารพยำเกรงบิณฑบาตนั้น ขึ้นชื่อว่าการเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาต ย่อมมีแก่ผู้ปรารภความเพียรเท่านั้น ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็เกิดได้ เหมือนวิริยสัมโพชฌงค์ เกิดแก่ท่านพระมหามิตตเถระฉะนั้น.

เรื่องพระมหามิตตเถระ

เล่ากันว่า พระเถระอาศัยอยู่ในถ้ำชื่อกสกะ. และมหาอุบาสิกาผู้หนึ่ง ในบ้านเป็นที่โคจรของท่านบำรุงพระเถระเหมือนบุตร. วันหนึ่ง นางจะไปป่า จึงสั่งลูกสาวว่า “ลูก ข้าวสารเก่าอยู่โน้น น้ำนม เนยใส น้ำอ้อย อยู่โน้น เวลาที่พระเป็นเจ้ามิตตะ พี่ชายของเจ้ามาแล้ว จงปรุงอาหารถวายพร้อมด้วยน้ำนม เนยใส และน้ำอ้อย ด้วยนะลูก”. ลูกสาวถามว่า “ก็แม่จะรับประทานไหมจ๊ะ”. มหาอุบาสิกาตอบว่า “ก็เมื่อวานนี้ แม่รับประทานอาหารสำหรับค้างคืน (ปาริวาสกภัต) ที่ปรุงกับน้ำส้มแล้วนี้จ๊ะ”. ลูกสาวถามว่า “แม่จักรับประทาน กลางวันไหมจ๊ะ”. มหาอุบาสิกาสั่งว่า “เจ้าจงใส่ผักดองแล้วเอาปลายข้าวสาร ต้มข้าวต้มมีรสเปรี้ยวเก็บไว้ให้เถอะลูก”. พระเถระครองจีวรแล้ว กำลังนำบาตรออก (จากถลก) ได้ยินเสียงนั้นแล้ว ก็สอนตนเองว่า ได้ยินว่า มหาอุบาสิกา รับประทานแต่อาหารสำหรับค้างคืนกับน้ำส้ม แม้กลางวันก็จักรับประทาน ข้าวต้มเปรี้ยวใส่ผักดอง นางบอกอาหารมีข้าวสารเก่าเป็นต้น เพื่อประโยชน์ แก่เธอ ก็มหาอุบาสิกานั้นมิได้หวังที่นาที่สวน อาหาร และผ้า เพราะอาศัยเธอเลย แต่ปรารถนาสมบัติ ๓ ประการ (มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ) จึงถวาย เธอจักสามารถให้สมบัติเหล่านั้นแก่มหาอุบาสิกานั้นได้หรือไม่เล่า ดังนี้ ท่านคิดว่า บิณฑบาตนี้แล เธอยังมีราคะ โทสะ โมหะอยู่ ไม่อาจรับได้ ดังนี้แล้ว ก็เก็บบาตรเข้าถลก ปลดดุมจีวร กลับไปถ้ำกสกะเลย เก็บบาตรไว้ใต้เตียง พาดจีวรไว้ที่ราวจีวร นั่งลงอธิษฐานความเพียรว่า เราไม่บรรลุพระอรหัต จักไม่ออกไปจากถ้ำ ดังนี้. ภิกษุผู้ไม่ประมาทอยู่มา

ช้านาน เจริญวิปัสสนาก็บรรลุพระอรหัตก่อนเวลาอาหารเช้า เป็นพระมหาขีณาสพ (สิ้นอาสวะแล้ว) นั่งยิ้มอยู่ เหมือนดอกปทุมที่กำลังแย้มฉะนั้น. เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ใกล้ประตูถ้ำเปล่งอุทานว่า

นโม เต ปุริสาชญฺ นโม เต ปุริสุตฺตม
ยสฺส เต อาสวา ขีณา ทกฺขิเณยฺโยสิ มาริส.

ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ท่านยอดบุรุษข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่านผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านเป็นผู้ควรทักษิณาทาน

ดังนี้แล้วกล่าวว่า ท่านเจ้าข้า พวกหญิงแก่ถวายอาหารแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย เช่นท่านผู้เข้าไปบิณฑบาต จักพ้นจากทุกข์ได้ ดังนี้. พระเถระลุกขึ้นเปิดประตูดูเวลา ทราบว่ายังเช้าอยู่ จึงถือบาตร และจีวรเข้าสู่หมู่บ้าน ฝ่ายเด็กหญิงจัดเตรียมอาหารเสร็จแล้ว นั่งคอยดูอยู่ตรงประตูด้วยนึกว่า ประเดี๋ยวพี่ชายเราคงจักมา ประเดี๋ยวพี่ชายเราคงจักมา. เมื่อพระเถระมาถึงประตูเรือนแล้ว เด็กหญิงนั้น ก็รับบาตรบรรจุเต็มด้วยอาหาร เจือน้ำนม ที่ปรุงด้วยเนยใส และน้ำอ้อยแล้ว วางไว้บนมือ (ของพระเถระ). พระเถระทำอนุโมทนาว่า จงมีสุขเถิด แล้วก็หลีกไป. เด็กหญิงนั้นยืนจ้องดูท่านอยู่แล้ว. ความจริง ในคราวนั้น ผิวพรรณของพระเถระบริสุทธิ์ยิ่งนัก อินทรีย์ผ่องใส หน้าของท่านเปล่งปลั่งยิ่งนัก ประดุจผลตาลสุกหลุดออกจากขั้วฉะนั้น. มหาอุบาสิกากลับมาจากป่าถามว่า พี่ชายของเจ้ามาแล้วหรือลูก เด็กหญิงนั้นก็เล่าเรื่องทั้งหมดให้มารดาฟัง. มหาอุบาสิกาก็รู้ได้ว่า วันนี้บรรพชิตกิจแห่งบุตรของเราถึงที่สุดแล้ว จึงกล่าวว่า ลูก พี่ชายของเจ้ายินดียิ่งนักในพระพุทธศาสนา ไม่กระสัน(อยากสึก)แล้วละ ดังนี้.

๕. การพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า ก็ทรัพย์มรดกของพระศาสดามีมากแล คืออริยทรัพย์ ๗ ประการ ทรัพย์มรดกนั้นผู้เกียจคร้านไม่อาจรับได้ เหมือนอย่างว่ามารดา บิดา ย่อมตัดบุตรผู้ประพฤติผิด ทำให้เป็นคนภายนอกว่า คนนี้ไม่ใช่ลูกของเรา เมื่อมารดาบิดา ล่วงลับไป เขาก็ไม่ได้รับทรัพย์มรดกฉันใด แม้บุคคลผู้เกียจคร้านก็ฉันนั้น ย่อมไม่ได้มรดกคืออริยทรัพย์นี้ ผู้ปรารภความเพียรเท่านั้น ย่อมได้รับ ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้.

๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า พระศาสดาของเธอเป็นใหญ่ เพราะในเวลาที่พระศาสดาของเธอทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดาก็ดี เวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ก็ดี เวลาตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณก็ดี เวลาประกาศพระธรรมจักร แสดงยมกปาฏิหาริย์ เสด็จลงจากเทวโลก และทรงปลงอายุสังขารก็ดี เวลาเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ดี หมื่นโลกธาตุก็หวั่นไหวแล้ว เธอบวชในพระศาสนาของศาสดาเห็นปานฉะนั้นแล้ว เป็นคนเกียจคร้าน ควรแล้วหรือดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า แม้โดยชาติ บัดนี้ เธอไม่ใช่คนมีชาติต่ำแล้วละ เธอชื่อว่าเกิดแล้วในวงศ์ของพระเจ้าอุกกากราช ที่สืบทอดกันมาโดยมหาสมมตประเพณี ไม่เจือปนกับชนชาติอื่น เป็นพระนัดดาของพระเจ้าสุทโธทนมหาราช และพระนางเจ้ามหามายาเทวี เป็นพระอนุชา

ของท่านพระราหุลพุทธชิโนรส ขึ้นชื่อว่าเธอ เป็นพุทธชินบุตรเห็นปานฉะนี้แล้ว อยู่อย่างคนเกียจคร้านไม่สมควร ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้.

๘. การพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า ท่านพระสารีบุตร ท่านพระโมคคัลลานะ และพระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ รูป แทงตลอด (ตรัสรู้) โลกุตตรธรรม ด้วยความเพียรกันทั้งนั้น เธอจะดำเนินตามทางของสพรหมจารีเหล่านั้น หรือไม่ดำเนินตามเล่า ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๙. การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน

๑๐. การคบหาบุคคลผู้ปรารภความเพียร

๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น

เมื่อเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน ผู้สละความเพียรทางกาย และทางใจ ซึ่งเป็นเหมือนงูเหลือมกินเต็มท้อง แล้วก็หยุดอยู่กับที่ก็ดี คบหาบุคคลผู้ปรารภความเพียร ผู้อุทิศตนมุ่งปฏิบัติธรรมก็ดี มีจิตโน้มน้อมโอนไปเพื่อให้ความเพียรเกิดขึ้นในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า วิริยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิดแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตตมรรค.

๔. ปีติสัมโพชฌงค์

ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดโดยนัยอันมาแล้วในพระบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์เต็มที่แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว” ดังนี้. ปีตินั้นเองชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ในพระบาลีนั้น. มนสิการอันยังปีตินั้นให้เกิด ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปีติสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นทางเกิดปีติสัมโพชฌงค์ คือ ๑. พุทธานุสสติ ๒. ธัมมานุสสติ ๓. สังฆานุสสติ ๔. สีลานุสสติ ๕. จาคานุสสติ ๖. เทวานุสสติ ๗. อุปสมานุสสติ ๘. เว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง ๙. คบหาบุคคลผู้หมดจด ๑๐. การพิจารณาความในพระสูตร เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ๑๑. ความน้อมจิตไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น.

จริงอยู่ ผู้เจริญปีติสัมโพชฌงค์

(๑) เมื่อระลึกถึงพระพุทธคุณ ปีติสัมโพชฌงค์แผ่ซ่านทั่วสรีระจนกระทั่งอุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้น.

(๒-๓) เมื่อระลึกถึงคุณพระธรรมและพระสงฆ์ก็ดี

(๔) พิจารณาปาริสุทธิศีล ๔ ที่ตนรักษาไม่ขาดวิ่นเป็นเวลานานก็ดี แม้คฤหัสถ์พิจารณาศีล ๑๐ ศีล ๕ ก็ดี พิจารณาจาคะการบริจาคว่า ในเวลาประสบทุพภิกขภัยเป็นต้น เราถวายโภชนะอันประณีตแก่สพรหมจารีทั้งหลาย แล้วถวายโภชนะชื่ออย่างนี้ ดังนี้ก็ดี

(๕) แม้คฤหัสถ์พิจารณาถึงทานที่ถวายแก่ท่านผู้มีศีลในเวลาเห็นปานนั้นก็ดี

(๖) พิจารณาถึงคุณเช่นกับที่เทวดาประกอบแล้วถึงความเป็นเทวดาว่ามีอยู่ในตนก็ดี

(๗) พิจารณาเห็นว่ากิเลสที่ข่มได้แล้วแม้ด้วยสมาบัติตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๗๐ ปีบ้าง ไม่ฟุ้งกำเริบดังนี้ก็ดี

(๘) เว้นบุคคลเศร้าหมองผู้มีความหม่นหมองอันสร้างสมไว้ เพราะไม่ทำโดยเคารพในเวลาเห็นพระเจดีย์ เห็นโพธิพฤกษ์ และเห็นพระเถระผู้เป็นเช่นกับละอองธุลีบนหลังลา เพราะไม่มีความเลื่อมใสรักใคร่ในพระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี

(๙) ส้องเสพบุคคลผู้หมดจด ผู้มากด้วยความเลื่อมใส มีจิตอ่อนโยนในพระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี

(๑๐) พิจารณาความในพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ซึ่งแสดงคุณของพระรัตนตรัยก็ดี

(๑๑) มีจิตโน้มน้อมโอนไปเพื่อให้เกิดปีติในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี ปีติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ปีติสัมโพชฌงค์นั้นซึ่งเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดโดยนัยที่มาแล้วในพระบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย **กายปัสสัทธิ** ความสงบกาย **จิตตปัสสัทธิ** ความสงบจิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในความสงบกายและความสงบจิตนั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์ ต็มที่แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว” ดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นทางเกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ ๑. เสพโภชนะอันประณีต ๒. เสพฤดูเป็นที่สบาย ๓. เสพอิริยาบถเป็นที่สบาย ๔. ประกอบความเป็นกลาง ๕. เว้นบุคคลผู้ไม่สงบกาย ๖. เสพบุคคลผู้สงบกาย ๗. น้อมจิตไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น.

จริงอยู่ ผู้เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เมื่อบริโภคโภชนะเป็นที่สบาย อันประณีตหมดจดก็ดี. เสพฤดูเป็นที่สบาย ไม่ว่าจะเป็นฤดูหนาว ฤดูร้อน เสพอิริยาบถเป็นที่สบายไม่ว่าจะเป็นอิริยาบถ ยืน เป็นต้นก็ดี ย่อมเกิดความสงบได้. แต่คำนั้น ท่านมิได้กล่าวหมายถึงบุคคลผู้เป็นมหาบุรุษ ซึ่งทนฤดูและอิริยาบถเป็นที่สบาย. เมื่อผู้ที่มีฤดูและอิริยาบถที่ถูกกันและไม่ถูกกัน เว้นฤดูและอิริยาบถที่ไม่ถูกกันเสียแล้ว เสพฤดูและอิริยาบถที่ถูกกัน ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. การพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของๆตน เรียกว่าประกอบความเป็นกลาง ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้ด้วยประกอบความเป็นกลางเช่นนี้.

เมื่อเว้นบุคคลผู้มีกายไม่สงบ เช่นเที่ยวเบียดเบียนสัตว์อื่นด้วยเครื่องประหาร มีก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้นก็ดี เสพบุคคลผู้มีกายสงบ สำรวมมือ เท้าก็ดี มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ในอิริยาบถมี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้ โดยนัยมาแล้วในพระบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต (บาลีว่าสมาธินิมิต) อัพยัคคนิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในนิมิตทั้งสองนั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญบริบูรณ์เต็มที่แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว” ดังนี้. ในนิมิตเหล่านั้น สมถะนั่นแล ชื่อว่า สมถนิมิตและอัพยัคคนิมิต เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน.

ธรรมเป็นเหตุเกิดสมาธิสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นทางเกิดสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ ๑. ทำวัตถุให้สะอาดสะอ้าน ๒. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ ๓. ฉลาดในนิมิต ๔. ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๕. ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๖. ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ๗. เพ่งเฉยในสมัยที่ควรเพ่งเฉย ๘. เว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ ๙. คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ ๑๐. พิจารณาและวิโมกข์ ๑๑. น้อมจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น.

อธิบายธรรม ๑๑ ประการ

ในธรรม ๑๑ ประการนั้น

(๑-๒) เฉพาะ**การทำวัตถุให้สละสลวย** และ**การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ** พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

(๓) ความฉลาดในการกำหนดกสิณนิมิตเป็นอารมณ์ ชื่อว่า**ฉลาดในนิมิต**.

(๔) การประคองจิตไว้ ด้วยการตั้งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์ ในสมัยที่จิตหดหู่ เพราะมีความเพียรย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น ชื่อว่า**ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง**.

(๕) การข่มจิตไว้ ด้วยการตั้งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ในสมัยที่จิตฟุ้งซ่าน เพราะปรารภความเพียรมากเกินไปเป็นต้น ชื่อว่า**ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม**.

(๖) คำว่า **ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรร่าเริง** อธิบายว่า สมัยใด จิตไม่แช่มชื้น เพราะมีปัญญาและความเพียรอ่อนไป หรือเพราะไม่บรรลุสุขที่เกิดแต่ความสงบ สมัยนั้น ทำจิตให้สลดด้วยพิจารณาสังเวควัตถุเรื่องอันเป็นที่ตั้งแห่งความสลด ๘ ประการ คือ ๑. ชาติ ๒. ชรา ๓. พยาธิ ๔. มรณะ ๕. ทุกข์ในอบาย ๖. ทุกข์ในอดีตมีวัฏฏะเป็นมูล ๗. ทุกข์ในอนาคตมีวัฏฏะเป็นมูล ๘. ทุกข์ในปัจจุบันมีการแสวงหาอาหารเป็นมูล.

(๗) อนึ่ง การทำความเลื่อมใสให้เกิดด้วยมาระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย อันนี้ก็เรียกว่า**การทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง**.

(๘) ชื่อว่า**เพ่งเฉยในสมัยที่ควรเพ่งเฉย** อธิบายว่า สมัยใดจิตอาศัยการปฏิบัติชอบ ไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน แช่มชื้น เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินในสมถวิถี สมัยนั้น ไม่ต้องขวยขวายในการประคอง ข่ม และทำจิตให้ร่าเริง เหมือนสารถีไม่ต้องขวนขวายในเมื่อม้าวิ่งเรียบ ฉะนั้น อันนี้เรียกว่า **เพ่งเฉยในสมัยที่ควรเพ่งเฉย**.

(๙) การเว้นบุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ไม่บรรลุอุปจาระหรืออัปปนา ให้ห่างไกล ชื่อว่า**เว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ**.

(๑๐) การเสพ คบหา เข้าไปนั่งใกล้บุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิด้วยอุปจารภาวนาหรืออัปปนาภาวนา ชื่อว่า**คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ**.

(๑๑) ความเป็นผู้มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดสมาธิในอิริยาบถทั้งหลาย มียืน นั่งเป็นต้น ชื่อว่า **น้อมจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์**.

ด้วยว่า เมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ สมาธิสัมโพชฌงค์นั้นย่อมเกิดได้. เมื่อภิกษุรู้ชัดว่า สมาธิสัมโพชฌงค์นั้นเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตตมรรค.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้ตามนัยอันมาแล้วในพระบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความเจริญไพบูลย์ บริบูรณ์ เต็มที่แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว ดังนี้. ก็ในธรรมเหล่านั้น อุเบกขานั่นแล ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ธรรมเป็นเหตุเกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ ๑. วางตนเป็นกลางในสัตว์ ๒. วางตนเป็นกลางในสังขาร ๓. เว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร ๔. คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร ๕. น้อมจิตไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น.

อธิบายธรรม ๕ ประการ

ในธรรม ๕ ประการนั้น

(๑) ผู้เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมตั้งตนเป็นกลางในสัตว์ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือด้วยการพิจารณาถึงความที่ตนและผู้อื่นมีกรรมเป็นของๆตนอย่างนี้ว่า ท่านมาด้วยกรรมของตน ก็จักไปด้วยกรรมของตน แม้เขาก็มาด้วยกรรมของตน (เขา) จักไปด้วยกรรมของตน (เขา) เหมือนกัน ท่านจะยึดถืออะไรกันดังนี้

(๒) และด้วยการพิจารณาถึงความไม่มีสัตว์อย่างนี้ว่า เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ สัตว์ย่อมไม่มี ท่านจะยึดอะไรกันเล่าดังนี้. ตั้งการวางตนเป็นกลางในสังขาร ด้วยอาการ ๒ อย่างคือ ด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของไม่มีเจ้าของอย่างนี้ว่า จีวรนี้จักเข้าถึงความเปลี่ยนสี และความเก่าคร่ำคร่า เป็นผ้าเช็ดเท้าต้องเขี่ยทิ้งด้วยปลายไม้เท้า ถ้าว่าจีวรนั้นพึงมีเจ้าของไซร้ เขาก็ไม่พึงให้มันเสียหายอย่างนี้ ดังนี้ และด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของชั่วคราวอย่างนี้ว่า จีวรนี้อยู่ไม่ได้นานเป็นของชั่วคราวดังนี้. แม้ในบริขารมีบาตรเป็นต้น ก็พึงประกอบความเหมือนอย่างในจีวร.

(๓) ในข้อว่า เว้นบุคคลผู้ยึดถือในสัตว์และสังขาร มีวินิจฉัยดังนี้ บุคคลใดเป็นคฤหัสถ์ยึดถือปิยชนมีบุตร ธิดา เป็นต้นของตน หรือเป็นบรรพชิตก็ยึดถือบรรพชิตมีอันเตวาสิกและผู้ร่วมอุปัชฌาย์กันเป็นต้นของตน มัวทำกิจกรรมมีปลงผม เย็บจีวร ซักย้อมจีวร ระบมบาตร เป็นต้น ของชนเหล่านั้น ด้วยมือของตนทีเดียว เมื่อไม่เห็นเพียงครู่เดียว ก็บ่นถึงว่า สามเณรรูปโน้นไปไหน ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน เหลียวซ้ายแลขวา เหมือนมฤคตื่นตกใจฉะนั้น แม้ผู้อื่นอ้อนวอนขอว่า โปรดส่งสามเณรชื่อโน้นไปช่วยปลงผมเป็นต้นสักครู่เถิดดังนี้ ก็ไม่ยอมให้ด้วยพูดว่า พวกเราจะไม่ให้ทำกิจกรรมของตนบ้างหรือ พวกท่านพา

เธอไปจะลำบากดังนี้ บุคคลนี้ชื่อว่ายึดถือสัตว์. ฝ่ายบุคคลใดยึดถือบริขารมีจีวร บาตร ถลกบาตร ไม้เท้าเป็นต้น แม้ผู้อื่นจะเอามือจับก็ไม่ให้จับ ถึงขอยืมก็ตอบขัดข้องว่า เราต้องการใช้ทรัพย์ก็ยังไม่ใช้ จักให้พวกท่านได้อย่างไรดังนี้ บุคคลนี้ชื่อว่ายึดถือสังขาร.

(๔) ฝ่ายบุคคลใด วางตนเป็นกลาง เที่ยงตรงในวัตถุทั้งสองนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าวางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร.

(๕) เมื่อเว้นไกลบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขารเห็นปานฉะนี้ก็ดี คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขารก็ดี มีจิตน้อมไปเพื่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์ในอิริยาบถทั้งหลาย มียืน นั่ง เป็นต้นก็ดี อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้ ย่อมเกิดได้ด้วยประการฉะนี้.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตตมรรค.

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ วา** หรือภายใน เป็นต้น ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย เพราะกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตนหรือของคนอื่น หรือกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตนตามกาล หรือของคนอื่นตามกาลอยู่. ความเกิดและความเสื่อม (แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์) พึงทราบด้วยอำนาจความเกิดและความดับแห่งสัมโพชฌงค์ทั้งหลายในโพชฌังคบรรพนี้. ข้อความต่อจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอริยสัจ ๔

แต่ในโพชฌังคบรรพนี้ มีข้อแตกต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ เป็นต้นแล้ว พึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดโพชฌงค์เป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นนั้นเหมือนกัน. จบโพชฌงคบรรพ. **สัจจบรรพ** พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาโดยโพชฌงค์ ๗ ประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกสัจจะ ๔ ประการ จึงตรัสว่า **ปุน จปรํ** ยังมีอีกข้อหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น.

จบโพชฌังคบรรพ

๔.๕. สัจจบรรพ

อริยสัจ ๔ ทุกขสัจ

ในคำเหล่านั้น คำว่า **รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์** เป็นต้น ความว่า

(๑) รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงซึ่งธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เว้นตัณหาว่า **นี้ทุกข์**

(๒) รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงซึ่งตัณหาที่มีอยู่ก่อน อันทำทุกข์นั้นนั่นแลให้เกิด ให้ปรากฏขึ้นว่า **นี้ทุกขสมุทัย**

(๓) รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงซึ่งความดับคือหยุดทุกข์และทุกขสมุทัยทั้งสองว่า **นี้ทุกขนิโรธ**

(๔) รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงซึ่งอริยมรรคอันเป็นเหตุกำหนดรู้ทุกข์ เป็นเหตุละสมุทัย เป็นเหตุทำให้แจ้งนิโรธว่า **นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา**.

กถาว่าด้วยสัจจะที่เหลือเว้นกถาว่าด้วยบทภาชนะ แจกบทแห่งทุกข์มีชาติเป็นต้น ท่านกล่าวไว้พิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วเทียว.

บทภาชนะ อธิบายความ

ชาติ

ส่วนในบทภาชนะ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **กตมา จ ภิกฺขเว ชาติ** ภิกษุทั้งหลาย ชาติเป็นอย่างไร ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติอันใด ที่เรากล่าวอย่างนี้ว่า แม้ชาติก็เป็นทุกข์ ชาติอันนั้นเป็นอย่างไร. พึงทราบอรรถในปุจฉาทั้งปวงอย่างนี้.

คำว่า **ของสัตว์เหล่านั้นๆใด** นี้เป็นคำกำหนดรวมสัตว์ไว้ทั้งหมดโดยไม่มีกำหนดว่า ของเหล่าสัตว์ชื่อนี้. แม้คำว่า ในหมู่สัตว์นั้นๆนี้ เป็นคำกำหนดรวมหมู่สัตว์ไว้ทั้งหมด. ความเกิด ชื่อว่าชาติ.

คำว่า **ชาติ** นี้ เป็นชื่อของขันธ์ที่เกิดจำเพาะทีแรก พร้อมด้วยความเปลี่ยนแปลง.

คำว่า **สัญชาติ** นี้ เป็นไวพจน์ (แทน) ของชาตินั่นเอง แต่ประกอบด้วยอุปสรรค. ความเกิดนั่นแล ชื่อว่า **โอกฺกนฺติ** ก้าวลง ด้วยอรรถว่าก้าวลง โดยอาการที่เข้าไปโดยลำดับ ชื่อว่า **อภินิพฺพตฺติ** เกิดจำเพาะ ด้วยอรรถว่า เกิดเฉพาะ กล่าวคือเกิด ทั้ง ๔ อย่างนี้ ชื่อว่ากล่าวโดยสมมัติ.

ส่วนบาลี **ขนฺธานํ ปาตุภาโว** ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลายนี้ กล่าวโดยปรมัตถ์. ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลายนั่นแล ที่แยกเป็นขันธ์หนึ่ง ขันธ์สี่ และขันธ์ห้า ในบรรดาหมู่สัตว์ที่มีขันธ์หนึ่งเป็นต้นนั่นเอง ไม่ใช่ความปรากฏแห่งบุคคล. แต่เมื่อความปรากฏแห่งขันธ์นั้นมีอยู่. ก็สมมติเรียกกันว่า บุคคลปรากฏ ดังนี้.

คำว่า **อายตนานํ ปฏิลาโภ** ความได้อายตนะทั้งหลาย ความว่า อายตนะทั้งหลายปรากฏอยู่นั่นแล เป็นอันชื่อว่าได้มานั้นชื่อว่าความได้มา ที่กล่าวได้ว่าความปรากฏแห่งอายตนะเหล่านั้น.

ชรา

ศัพท์ว่า **ชรา** เป็นศัพท์แสดงถึงสภาพความเป็นเอง. ศัพท์ว่า **ชีรณตา** แสดงถึงภาวะคืออาการ. ศัพท์ว่า **ขณฺฑิจฺจ** เป็นต้น คือแสดงถึงภาวะเปลี่ยนแปลง จริงอยู่ เวลาเป็นหนุ่มสาว ฟันก็เรียบขาว. ครั้นหง่อมเข้า ฟันเหล่านั้นก็เปลี่ยนสีไปโดยลำดับ หลุดตกไปในที่นั้นๆ. อนึ่ง ฟันหัก หมายถึงฟันที่หลุดร่วงและที่ยังอยู่ ชื่อว่า **ขณฺฑิตา**. ภาวะแห่งฟันที่หักเรียกว่า **ขณฺฑิจฺจ** ความที่ฟันหัก. ผมและขนคร่ำคร่าไปโดยลำดับ ชื่อว่าผมหงอก. ผมหงอกเกิดพร้อมแล้วแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่ามีผมหงอก. ภาวะแห่งบุคคลผู้มีผมหงอก ชื่อว่า **ปาลิจฺจ** ความที่ผมหงอก. เกลียวที่หนังของบุคคลนั้นมีอยู่ เพราะมีเนื้อและเลือดแห้งไปด้วยถูกลมคือชราประหาร เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่ามีหนังเป็นเกลียว (เหี่ยว). ภาวะแห่งบุคคลผู้มีหนังเป็นเกลียวนั้น ชื่อว่า **วลิตฺตจตา** ความที่หนังเหี่ยว. ด้วยถ้อยคำมีประมาณเพียงเท่านี้เป็นอัน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงชราที่เปิดเผย อันปรากฏชัด โดยแสดงความเปลี่ยนแปลง ในฟัน ผม ขน หนัง. ทางไปของลมหรือไฟจะปรากฏได้ ก็เพราะลมพัดถูกหญ้า หรือต้นไม้เป็นต้นหักระเนระนาดหรือไฟไหม้ แต่ทางไปของลมและไฟนั้นก็หาปรากฏไม่ฉันใด ทางไปแห่งชราก็ฉันนั้นเหมือนกัน จะปรากฏได้ก็โดยภาวะมีฟันหักเป็นต้น แห่งอาการ ๓๒ มีฟันเป็นต้น แม้บุคคลลืมตาดูก็จับไม่ได้ ความคร่ำคร่าแห่งอาการมีฟันหักเป็นต้น หาใช่ตัวชราไม่ เพราะชราจะพึงรู้ทางจักษุมิได้. แต่เพราะเมื่อถึงชรา อายุเสื่อมไป ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสโดยผลใกล้เคียงว่า ความเสื่อมไปแห่งอายุ เรียกว่าชรา. อนึ่ง เพราะเวลาเป็นหนุ่มสาว อินทรีย์ทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นแจ่มใสดี สามารถรับอารมณ์ของคน แม้ที่ละเอียดได้ให้สะดวกทีเดียว เมื่อถึงชราก็แก่งอม ขุ่นมัว ไม่ผ่องใส ไม่สามารถรับอารมณ์ของตนแม้ที่หยาบได้

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสโดยผลใกล้เคียงว่า ความแก่งอมแห่งอินทรีย์ทั้งหลายเรียกว่า **ชรา** ดังนี้บ้าง.

มรณะ

ในมรณนิทเทส มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ศัพท์ว่า **ยं** หมายถึงมรณะ เป็นศัพท์แสดง **นปุสกลิงค์** (ไม่ใช่เพศชาย เพศหญิง ทางไวยากรณ์). ในคำว่า **ยं** นั้น พึงประกอบความดังนี้ว่า มรณะ ท่านเรียกว่า **จุติ** เรียกว่า **จวนตา**. ในศัพท์เหล่านั้น ศัพท์ว่า **จุติ** แสดงถึงสภาพที่เป็นเอง. ศัพท์ว่า **จวนตา** แสดงถึงภาวะคืออาการ. เมื่อบุคคลถึงมรณะแล้ว ขันธ์ทั้งหลายย่อมแตกและหายไป แลไม่เห็น เพราะฉะนั้น มรณะนั้นจึงเรียกว่า ความแตก ความหายไป ความมอดม้วย.

บทว่า **มัจจุมรณะ** คือมัจจุมรณะ มิใช่ขณิกมรณะ (ตายชั่วขณะ). การทำกาละคือตาย ชื่อว่ากาลกิริยา. แม้ทั้งหมดนี้ กล่าวโดยสมมติทั้งนั้น. ส่วนบาลีว่า **ขนฺธานํ เภโท** นี้ เป็นการกล่าวโดยปรมัตถ์. ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายที่แยกเป็นขันธ์หนึ่ง ขันธ์สี่ และขันธ์ห้า ในบรรดาหมู่สัตว์ที่มีขันธ์หนึ่งเป็นต้นนั่นเอง มิใช่ความแตกแห่งบุคคล. แต่เมื่อความประชุมพร้อมแห่งขันธ์มีอยู่ ก็สมมติเรียกว่าบุคคลตาย. การทอดทิ้งอัตตภาพ ชื่อว่าการทอดทิ้งซากศพ. จริงอยู่ เมื่อบุคคลถึงความตาย อัตตภาพก็ตกเหมือนท่อนไม้ไร้ประโยชน์ฉะนั้น เพราะฉะนั้น มรณะนั้นท่านจึงเรียกว่า การทอดทิ้งซากศพ. ส่วนความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ โดยอาการทั้งปวงก็คือมรณะ. มรณะนั้นนั่นแหละ เรียกว่าสมมติมรณะ. ชาวโลกถือเอาความขาดแห่งชีวิตินทรีย์เท่านั้น จึงพูดว่า นายติสสะตาย นายผุสสะตาย ดังนี้.

โสกะ

บทว่า **พฺยสเนน** ด้วยความวิบัติ ความว่า ด้วยความวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาความวิบัติทั้งหลาย มีความวิบัติจากญาติเป็นต้น.

บทว่า **ทุกฺขธมฺเมน** อันทุกขธรรม ความว่า อันเหตุแห่งทุกข์ มีการฆ่าและจองจำเป็นต้น.

บทว่า **ผุฏฺฐสฺส** ถูกต้องแล้ว ได้แก่ ท่วมทับ ครอบงำแล้ว.

คำว่า **โสกะ** ได้แก่ ความโศกอันมีความแห้งใจเป็นลักษณะ ย่อมเกิดแก่บุคคลในเมื่อถูกความวิบัติมีความวิบัติจากญาติเป็นต้น หรือเหตุแห่งทุกข์มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำแล้ว. ความเป็นผู้เศร้าโศก ได้แก่ ความเศร้าโศก. ก็ความเศร้าโศกนั้นเกิดขึ้นทำภายในให้แห้งให้แห้งผาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ความเศร้าใจ ความแห้งใจภายใน ดังนี้.

ปริเทวะ

คนทั้งหลาย ยึดถืออย่างนี้ว่า ลูกหญิงของเรา ลูกชายของเรา ดังนี้ ย่อมคร่ำครวญรำพัน ด้วยความยึดถือนั้น เหตุนั้น ความยึดถือนั้น จึงชื่อว่าเป็นเหตุคร่ำครวญ. คนทั้งหลายรำพันยกยอคุณนั้นๆ ด้วยเหตุนั้น เพราะฉะนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า เป็นเหตุรำพัน. ศัพท์ทั้งสอง (คือ อาเทวนา ปริเทวนา) นอกจากอาเทวะ ปริเทวะนั้น เป็นศัพท์แสดงภาวะแห่งความคร่ำครวญ รำพันนั้นนั่นแหละ.

ทุกขโทมนัส

ความทุกข์ อันมีกายประสาทเป็นที่ตั้ง (ที่เกิด) เพราะอรรถว่า ทนได้ยาก ชื่อว่าทุกข์ทางกาย.

คำว่า **ไม่ชื่นใจ** คือไม่หวานใจ.

คำว่า **ทุกข์ที่เกิดแต่กายสัมผัส** คือทุกข์ที่เกิดจากสัมผัสทางกาย

คำว่า **เวทนาที่ไม่น่าชื่นใจ** คือ เวทนาที่ไม่น่าชอบใจ.

โทมนัสสัมปยุตกับจิต ชื่อว่า **เจตสิก** ได้แก่ โทมนัสทางใจ. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวมาแล้วในทุกข์นั่นแล.

อุปายาส

บทว่า **อายาโส** ได้แก่ ความลำบากทางใจ อันถึงอาการคือความท้อแท้ห่อเหี่ยว. ความคับใจโดยภาวะมีกำลังแรง ชื่อว่าความคับแค้นใจ. ศัพท์ทั้งสอง (**อายาสิตฺตกำ อุปายาสิตฺตำ**) นอกจาก อายาสะ และอุปายาสะนั้น เป็นธรรมเนื่องอยู่ในตน ส่องภาวะ ชี้ภาวะ.

การไม่สมปรารถนาเป็นทุกข์

บทว่า **ชาติธมฺมานำ** มีความเกิดเป็นธรรมดา คือมีความเกิดเป็นสภาวะ.

สองบทว่า **อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ** ความปรารถนาย่อมเกิด คือตัณหาย่อมเกิด.

คำว่า **อโห วต** ได้แก่ ความปรารถนา.

บทว่า **น โข ปเนตำ อิจฺฉาย** ข้อนั้น ไม่พึงได้ด้วยความปรารถนาแล ความว่า ข้อนั้นคือความไม่ต้องมาเกิด เว้นมรรคภาวนาเสีย บุคคลไม่พึงบรรลุได้ด้วยความปรารถนา.

คำว่า **อิทำปิ** แม้นี้ คือแม้อันนี้. **ปิ**อักษร ในคำว่า **อิทมฺปิ** หมายถึงบทที่เหลือข้างหน้า.

บทว่า **ยมฺปิจฺฉำ** ปรารถนาสิ่งใด ความว่า บุคคลปรารถนาสิ่งที่ไม่พึงได้ ย่อมไม่ได้. เพราะธรรมใดความปรารถนาในสิ่งที่ไม่พึงได้นั้นก็เป็นทุกข์. ทุกๆ บทก็นัยนี้เหมือนกัน. ในขันธนิทเทสมีวินิจฉัยดังนี้. รูปนั้นด้วย อุปาทานขันธ์ ด้วยเพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า รูปูปาทานขันธ์. ทุกๆ ขันธ์ก็พึงทราบอย่างนี้.

สมุทัยอริยสัจ

คำว่า **ยายำ ตณฺหา** ตัดเป็น **ยา อยำ ตณฺหา** แปลว่า ตัณหานี้ใด.

คำว่า **โปโนพฺภวิกา** มีวิเคราะห์ว่า การทำภพใหม่ ชื่อว่าภพใหม่ ภพใหม่นั้นเป็นปกติแห่งตัณหานั้น เหตุนั้น ตัณหานั้น จึงชื่อว่า **โปโนพฺภวิกา** มีความเกิดอีกเป็นปกติ.

คำว่า **นนฺทิราคสหคตา** ได้แก่ ตัณหาที่เกิดร่วมด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน. ท่านอธิบายว่า โดยอรรถ ตัณหานั้นเป็นอันเดียวกันกับนันทิราคะนั่นเอง.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ตตฺรตตฺราภินนฺทินี** เพลิดเพลินในอารมณ์นั้นๆ ความว่า อัตตภาพเกิดจำเพาะในที่ใดๆ ตัณหาก็เพลิดเพลินในที่นั้นๆ. อีกนัยหนึ่ง ตัณหามักเพลิดเพลินในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ชื่อว่าในที่นั้นๆ. อธิบายว่า เพลิดเพลินในรูป ในเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์. ศัพท์ว่า **เสยฺยถีทำ** เป็นศัพท์นิบาต มีความว่า ถ้ามีคำถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน.

ความอยากในกาม ชื่อว่า**กามตัณหา**. คำว่า **กามตัณหา** นั้น เป็นชื่อของความกำหนัดเกี่ยวด้วยกามคุณ ๕.

ความอยากในภพ ชื่อว่า**ภวตัณหา**. คำว่า **ภวตัณหา** นี้เป็นชื่อของความกำหนัดในรูปภพและอรูปภพ อันเกิดพร้อมด้วยสัสสตทิฏฐิ ที่เกิดโดยความปรารถนาภพ และความยินดีในฌาน.

ความอยากในวิภพ ชื่อว่า**วิภวตัณหา**. คำว่า **วิภวตัณหา** นี้ เป็นชื่อของความกำหนัดที่เกิดพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงแสดงวัตถุที่ตั้ง ที่เกิดแห่งตัณหานั้นโดยพิสดาร จึงตรัสว่า **สา โข ปเนสา** ก็ตัณหานี้นั้นแล ดังนี้เป็นต้น.

คำว่า **อุปฺปชฺชติ** แปลว่า เกิด.

คำว่า **นิวีสติ** ได้แก่ ตั้งอยู่โดยความเป็นไปบ่อยๆ.

คำว่า **ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ** ความว่า เป็นสภาวะที่รักและสภาวะที่ชอบใจในโลก. ในคำว่า **จกฺขุ โลเก** เป็นต้น มีอธิบายดังนี้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายถือมั่นในจักษุเป็นต้นในโลกโดยความเป็นของๆ เรา ตั้งมั่นอยู่ในสมบัติ

(๑) ย่อมสำคัญจักษุ (ตา) ของตน อันมีประสาททั้ง ๕ แจ่มใส เหมือนหน้าต่างแก้วมณี อันเผยขึ้นแล้วในวิมานทอง ด้วยทำนองถือเอานิมิตในกระจกเป็นต้น

(๒) ย่อมสำคัญโสตะ (หู) เหมือนหลอดเงินและเหมือนด้ายร้อยสังวาลย์

(๓) ย่อมสำคัญฆานะ (จมูก) ที่ได้โวหารเรียกว่า **ตุงฺคนาสา** (จมูกโด่ง) เหมือนขั้วหรดาลที่เขาปั้นตั้งไว้

(๔) ย่อมสำคัญชิวหา (ลิ้น) อันอ่อนสะอาดคอยรับรสอร่อย เหมือนพื้นผ้ากัมพลแดง

(๕) ย่อมสำคัญกาย เสมือนต้นสาละหนุ่ม และเสมือนเสาระเนียดทอง

(๖) ย่อมสำคัญมนะ (ใจ) อันโอฬาร (ของตน) ไม่เหมือนกับใจของคนอื่นๆ

(๑) ย่อมสำคัญรูป ประหนึ่งว่ามีผิวพรรณดังดอกกัณณิการ์ทองเป็นต้น

(๒) ย่อมสำคัญเสียง ประหนึ่งเสียงนกการะเวก และดุเหว่า ที่น่าคลั่งไคล้ และเสียงกังวานของปี่แก้วที่เป่าแผ่วๆ

(๓) ย่อมสำคัญอารมณ์มีคันธารมณ์ (หอม) เป็นต้น ... อันมีสมุฏฐาน ๔ ที่ตนได้แล้วว่า อารมณ์เห็นปานนี้ ของคนอื่นใครเล่าจะมี.

เมื่อสัตว์เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ จักษุเป็นต้นเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจ. เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาของสัตว์เหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดในจักษุเป็นต้นนั้น และตัณหาที่เกิดแล้ว ก็ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นไปบ่อยๆ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า จักษุเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดก็เกิดที่จักษุนั้น ดังนี้เป็นต้น.

คำว่า **ตตฺถ อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ** ความว่า ตัณหานั้น เมื่อเกิดในกาลใด ก็ย่อมเกิดที่จักษุนี้ในกาลนั้น. ทุกๆ บทก็นัยนี้.

ถึงนี้ ๑๘

ทุกขนิโรธอริยสัจ

บททั้งปวงมีบทว่า **อเสสวิราคนิโรโธ** ความดับด้วยสำรอกโดย ไม่เหลือเป็นต้นทั้งหมดเป็นไวพจน์ของพระนิพพานนั่นเอง. จริงอยู่ ตัณหา มาถึงพระนิพพานย่อมคลาย ดับไม่เหลือ เพราะฉะนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัส เรียกว่า ความดับ ด้วยคลายไม่เหลือ แห่งตัณหานั้นนั่นแล. อนึ่ง ตัณหา มาถึงพระนิพพาน ย่อมละ สละคืน ปล่อย ไม่ติด เพราะฉะนั้น พระนิพพาน จึงตรัสเรียกว่า เป็นที่ละ สละ ปล่อย ไม่ติด. แท้จริง พระนิพพานก็มี อย่างเดียวเท่านั้น. แต่ชื่อของพระนิพพานนั้นมีมาก โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อชื่อของ สังขตธรรมทั้งหมด. คืออย่างไร คือธรรมเป็นที่คายไม่เหลือ เป็นที่ดับไม่เหลือ เป็นที่ละ เป็นที่สละ เป็นที่พ้น เป็นที่ไม่ติด เป็นที่สิ้นราคะ เป็นที่สิ้นโทสะ เป็นที่สิ้นโมหะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ไม่เกิด เป็นที่หยุด ไม่มีนิมิต ไม่มี ที่ตั้ง ไม่มีที่อาศัย ไม่มีปฏิสนธิ ไม่เป็นไป ไม่ไป ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่โศก ไม่คร่ำครวญ ไม่คับแค้น ไม่เศร้าหมอง ดังนี้เป็นต้น. บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เพื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งตัณหาทั้งปวง ที่มรรคตัด ได้แล้ว ถึงความหยุด (ไม่เป็นไป) เพราะมาถึงพระนิพพานในวัตถุที่พระองค์ทรงแสดงว่า ตัณหาเกิดนั่นแหละ จึงตรัสว่า **สา โข ปเนสา** ก็ตัณหา นี้นั้นดังนี้ เป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้น ดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า บุรุษพบเถาน้ำ เต้าขม ที่เกิดในนาแล้ว จับตั้งแต่ยอด ค้นหาโคนพบแล้ว ตัดออกเสีย เถานั้น ก็เหี่ยวแห้งโดยลำดับ ถึงความไม่ปรากฏ ที่นั้น เขาก็เรียกกันว่า เถาน้ำเต้าขม ในนานั้น ดับแล้ว ละแล้ว ตัณหาในจักษุเป็นต้น เปรียบเหมือนเถาน้ำเต้าขม ในนา ตัณหานั้น ตัดรากได้ด้วยอรหัตตมรรค ถึงความหยุด (งอก) เพราะมาถึง พระนิพพาน อนึ่ง ตัณหาอันถึงความหยุดอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนเถาน้ำเต้าขมไม่ปรากฏในนาฉะนั้น. อนึ่ง เปรียบเหมือนพวก มนุษย์นำโจรมาจากดง พึงฆ่าเสียที่ประตูด้านทิศใต้ แห่งพระนคร แต่นั้น คนทั้งหลายจะพึงพูดกันว่าพวกโจรในดง ตายแล้ว หรือถูกฆ่าตายแล้ว ดังนี้ ฉัน ใด ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตัณหาในจักษุเป็นต้น เปรียบเหมือนโจรในดง ตัณหานั้น ชื่อว่า ดับไปในพระนิพพานนั่นเอง เพราะมาถึงพระนิพพานแล้วจึงดับไปเหมือนโจรถูกฆ่าที่ประตูทิศใต้ฉะนั้น อนึ่ง ตัณหาอันดับแล้วอย่างนั้น ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนโจรไม่ปรากฏในดงฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความดับแห่งตัณหานั้น ในจักษุเป็นต้นนั้น จึงตรัสว่า จักษุเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละก็ละได้ ที่จักษุนั้น เมื่อจะดับ ก็ดับที่จักษุนั้นดังนี้เป็นต้น.

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

คำว่า **อยเมว** เป็นคำกำหนดแน่ชัดเพื่อปฏิเสธมรรคอื่น.

คำว่า **อริโย** ความว่า มรรคชื่อว่าอริยะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย อันมรรคนั้นๆ พึงฆ่า และเพราะทำความเป็นพระอริยะ. ทรงแสดงกัมมัฏฐานว่าด้วยสัจจะ ๔ ด้วยคำว่า รู้ในทุกข์ เป็นต้น. ในสัจจะ ๔นั้น ๒ สัจจะต้น (ทุกข สมุทัย) เป็นวัฏฏสัจจะ ๒ สัจจะหลัง (นิโรธ มรรค) เป็นวิวัฏฏสัจจะ. ในวัฏฏสัจจะ และ วิวัฏฏสัจจะเหล่านั้น ความตั้งมั่นแห่งกัมมัฏฐานของภิกษุ ย่อมมีในวัฏฏสัจจะ ไม่มีในวิวัฏฏสัจจะ ก็พระโยคาวจรกำหนดสัจจะ ๒ เบื้องต้น ในสำนักอาจารย์ โดยย่อ อย่างนี้ว่า ปัญจขันธ์เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย และพิสดารโดยนัย เป็นต้นว่า ปัญจขันธ์เป็นไฉน คือรูปขันธ์ดังนี้แล้ว ทบทวน (ท่องบ่น) ชื่อว่า ทำกรรมในสัจจะ ๒เหล่านั้น. ส่วนในสัจจะ ๒ นอกนี้ พระโยคาวจร ย่อม ทำกรรม ด้วยการฟังอย่างเดียว อย่างนี้ว่า นิโรธสัจ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มรรคสัจ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ. พระโยคาวจรนั้น เมื่อทำอยู่ อย่างนี้ ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ด้วยปฏิเวธญาณอันเดียว ย่อม

ตรัสรู้ด้วยอภิสมยญาณอันเดียว คือแทงตลอดทุกขสัจจะ ด้วยปฏิเวธ คือปริญญากิจ แทง ตลอดสมุทัย ด้วยปหานกิจ แทงตลอดนิโรธสัจจะ ด้วยสัจฉิกิริยากิจ แทงตลอด มรรคสัจจะ ด้วยภาวนากิจ. ย่อม ตรัสรู้ทุกขสัจจะ ด้วยอภิสมยญาณ คือปริญญากิจ ตรัสรู้สมุทัยสัจจะ ด้วยปหานกิจ ตรัสรู้นิโรธสัจจะ ด้วยสัจฉิกิริยากิจ ตรัสรู้ มรรคสัจจะ ด้วยภาวนากิจ. ในเบื้องต้น พระโยคาวจรนั้น มีปฏิเวธญาณในสัจจะ ๒ เบื้องต้น ด้วยการกำหนด การสอบถาม การฟัง การทรงจำ และ การพิจารณา ส่วนในสัจจะ ๒ เบื้องปลาย พระโยคาวจรมีปฏิเวธญาณ ด้วยอำนาจการฟังอย่างเดียว ในภายหลัง จึงมีปฏิเวธญาณในสัจจะ ๓ โดยกิจ มีปฏิเวธญาณในนิโรธสัจโดยอารมณ์.

ส่วนปัจจเวกขณญาณมีแก่พระโยคาวจร ผู้บรรลุสัจจะแล้ว. และพระโยคาวจรนี้ เป็นผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสปัจจเวกขณญาณนั้นไว้ในที่นี้. อนึ่ง เมื่อภิกษุนี้กำหนดรู้ในเบื้องต้น ความคำนึง รวบรวมใจ ใส่ใจ และพิจารณาว่า เรากำหนดรู้ทุกข์ เราละสมุทัย เราทำให้แจ้งนิโรธ เราเจริญมรรค ดังนี้ ยังไม่มี จะมีได้ตั้งแต่การกำหนด ไป. ส่วนในเวลาภายหลัง ทุกข์ก็เป็นอันชื่อว่ากำหนดรู้แล้ว สมุทัยก็เป็นอัน ละเสียแล้ว นิโรธก็เป็นอันทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็เป็นอันทำให้เกิดแล้ว. ในสัจจะเหล่านั้น สัจจะ ๒ เบื้องต้น ชื่อว่า ลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก สัจจะ ๒ เบื้องหลัง ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง. ความจริง ทุกขสัจปรากฏ ตั้งแต่เกิดมา ถึงกับกล่าวกันว่า ทุกข์หนอ ในเวลาที่ถูกตอและหนามตำเป็นต้น. แม้สมุทัยสัจก็ปรากฏตั้งแต่เกิดมา ด้วยอำนาจอยากเคี้ยว อยากกินเป็นต้น. แต่ แม้ทั้งสองสัจจะนั้นก็ชื่อว่าลึกซึ้ง โดยลักษณะ และการแทงตลอด. สัจจะ ๒นั้น ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยากด้วยประการฉะนี้. ส่วนความพยายามเพื่อเห็น สัจจะ ๒ นอกนี้ ก็เป็นเหมือนเหยียดมือจับภวัคคพรหม เหยียดเท้าไปต้องอเวจีนรก และเป็นเหมือนเอาปลายขนทราย กับปลายขนทรายที่แยกออก ๗ ส่วน ให้จดติดกัน. สัจจะ ๒ เบื้องปลายเหล่านั้น ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นี้ ความรู้ในทุกข์ดังนี้เป็นต้น ทรงหมายถึงความเกิดญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้น ในสัจจะ ๔ ที่ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก และที่ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง ด้วยอำนาจการกำหนด เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ส่วนในขณะแทงตลอด ญาณ (ปฏิเวธญาณ)นั้น ก็มีหนึ่งเท่านั้น.

สัมมาสังกัปปะ

ความดำริมีความดำริออกจากกามเป็นต้น ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในอันงดเว้นจากกามพยาบาทและวิหิงสาต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค ความดำริฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์มรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จ ความไม่เกิดแห่งความดำริฝ่ายอกุศล ที่เกิดแล้วในฐาน ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทาง แห่งความดำริฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ.

สัมมาวาจา

แม้กุศลธรรมมีเจตนางดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น ก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์มรรคบริบูรณ์ โดยให้ สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้ว ในฐานะ ๔ เหล่านี้ เพราะตัดทางแห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา.

สัมมากัมมันตะ

แม้กุศลธรรม มีเจตนางดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ต่างกัน. แต่ในขณะ แห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศล อันเดียวเท่านั้น เกิด

ขึ้นให้องค์แห่งมรรค บริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิด แห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้ว ในฐานะ ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทางได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ.

สัมมาอาชีวะ

คำว่า **มิจฉาอาชีวะ** ได้แก่ กายทุจริตและวจีทุจริต ที่เป็นไปเพื่อต้อง การของเคี้ยวของกินเป็นต้น.

คำว่า **ละ** คือเว้น.

คำว่า **ด้วยสัมมาอาชีวะ** คือด้วยอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ.

คำว่า **สำเร็จชีวิต** คือดำเนินการ เลี้ยงชีพ. ที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้น จากทุจริตมีมุสาวาทเป็นต้น ต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรคเจตนางดเว้นฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทุศีล อันเป็นมิจฉาอาชีวะ ที่เกิดแล้วในฐานะเจ็ด (กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔) เหล่านี้แหละ เพราะตัดทางได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

สัมมาวายามะ

คำว่า **ที่ยังไม่เกิด** คือที่ยังไม่เกิดแก่ตนในภพหนึ่ง หรือในอารมณ์ เห็นปานนั้น. แต่พระโยคาวจรเห็นบาปอกุศลธรรม ที่กำลังเกิดแก่คนอื่น ย่อม ยังฉันทะให้เกิด ปรารภความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้เกิดบาปอกุศล ที่ยังไม่เกิด ด้วยคิดอย่างนี้ว่า โอหนอ บาปอกุศลธรรม เห็นปานนั้น ไม่พึงเกิดแก่เราดังนี้.

คำว่า **ฉนฺทํ ชเนติ** ย่อมยังฉันทะให้เกิด คือ ให้เกิดความ พอใจในความเพียรที่ให้สำเร็จข้อปฏิบัติอันไม่ให้เกิดบาปอกุศลเหล่านั้น.

คำว่า **วายมติ** พยายาม คือ ทำความพยายาม.

คำว่า **วิริยํ อารภติ** ปรารภ ความเพียร คือดำเนินความเพียร.

คำว่า **จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ** ประคองจิต คือ ทำการประคองจิตด้วยความเพียร.

คำว่า **ปทหติ** ตั้งไว้ คือดำเนินการ ตั้งความเพียรว่า จะเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามทีเถิดดังนี้.

คำว่า **อุปฺปนฺนานํ** ที่เกิดแล้ว คือที่เคยเกิดแล้วแก่ตน โดยการกำเริบขึ้น ย่อมให้ เกิดฉันทะ เพื่อละบาปอกุศลเหล่านั้นว่า บัดนี้เราจักไม่ให้บาปอกุศลเช่นนั้น เกิดขึ้นละ.

คำว่า **อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ** กุศลที่ยังไม่เกิด คือ กุศลธรรม มีปฐมฌานเป็นต้น ที่ตนยังไม่ได้.

คำว่า **อุปฺปนฺนานํ** ที่เกิดแล้ว คือกุศลธรรมเหล่านั้นนั่นแหละที่ตนได้แล้ว.

คำว่า **ฐิติยา** เพื่อตั้งมั่น คือ เพื่อตั้งอยู่ โดยการเกิดต่อเนื่องกันบ่อยๆ.

คำว่า **อสมฺโมสาย** เพื่อไม่ขาดสาย คือเพื่อ ไม่ให้สูญเสีย.

คำว่า **ภิยฺโยภาวาย** เพื่อมียิ่งๆ คือ เพื่อเจริญยิ่งขึ้นไป.

คำว่า **เวปุลฺลาย** คือเพื่อความไพบูลย์.

คำว่า **ภาวนาย ปาริปูริยา** คือเพื่อ ความมีบริบูรณ์. แม้สัมมาวายามนี้ก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะจิตที่คิดไม่ให้เกิด อกุศลที่ยังไม่เกิดเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค วิริยะฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จกิจ ในฐานะ ๔ เหล่านี้ เหมือนกัน นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ.

สัมมาสติ

แม้สัมมาสติ ก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะจิตที่กำหนดอารมณ์มีกาย เป็นต้นต่างกัน แต่ในขณะแห่งมรรค สติอย่างเดียวเท่านั้นเกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จกิจในฐานะ ๔ นี้ชื่อว่า สัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ

ฌานทั้งหลาย ต่างกัน ทั้งในเบื้องต้น ทั้งในขณะแห่งมรรค. ในเบื้องต้นต่างกันโดยสมาบัติ. ในขณะแห่งมรรค ต่างกัน โดยมรรค. จริงอยู่ มรรคที่๑ แห่งมรรคขณะหนึ่ง มีปฐมฌานเป็นบาท แม้มรรคที่๒ เป็นต้น มีปฐมฌานเป็นบาทบ้าง มีฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานเป็นต้น เป็นบาทบ้าง. มรรคที่๑ แห่งมรรคขณะแม้อันหนึ่งมีฌานอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งทุติยฌานเป็นต้นเป็นบาท แม้มรรคที่๒ เป็นต้น ก็มีฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง แห่งทุติยฌานเป็นต้น เป็นบาทบ้าง มีปฐมฌานเป็นบาทบ้าง. มรรคทั้ง ๔ว่า โดยฌานเหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี เหมือนกันบางแห่งก็มี ด้วยประการฉะนี้. นี้เป็นความแผกกันแห่งมรรคนั้น โดยกำหนดโดยฌานที่เป็นบาท. พึงทราบ อธิบายโดยกำหนดด้วยฌานเป็นบาทก่อน มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ได้ ปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน เจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามีปฐมฌานเป็นบาท. ก็องค์แห่งมรรค และโพชฌงค์ ย่อมบริบูรณ์ในปฐมฌานนี้โดยแท้. มรรคที่เกิด แก่พระโยคาวจรผู้ได้ทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่ชื่อว่า มีทุติยฌานเป็นบาท. ส่วนองค์มรรคในทุติยฌานนี้ มี ๗ ประการ. มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ออกจากตติยฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามีตติยฌานเป็นบาท. ส่วนองค์มรรคในตติยฌานนี้มี ๗ แต่โพชฌงค์มี ๖ ประการ. สำหรับพระโยคาวจรผู้ออกจากจตุตถฌาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะก็นัยนี้เหมือนกัน. ฌานหมวด ๔ และหมวด ๕ ย่อมเกิดในอรูป และฌานนั้นท่านกล่าวว่า เป็นโลกุตตระ ไม่ใช่โลกิยะ. ถามว่าในฌานมีปฐมฌานเป็นต้นนี้เป็นอย่างไร. ตอบว่า ในฌานมีปฐมฌานเป็นต้นแม้นี้ พระโยคาวจรนั้น ออกจากฌานใดแล้ว ได้โสดาปัตติมรรค เจริญอรูปสมาบัติแล้วเกิดในอรูปภพ มรรคทั้ง ๓ มีฌานนั้นเป็นบาท เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น ในอรูปภพนั้น. ท่านกำหนดมรรคที่มีฌานเป็นบาท อย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้. แต่พระเถระบางเหล่ากล่าวว่า กำหนดขันธ์เป็น อารมณ์แห่งวิปัสสนา. บางเหล่าก็ว่ากำหนดอัธยาศัยบุคคล. บางเหล่าก็ว่า กำหนด วิปัสสนา อันเป็นวุฏฐานคามินี. วินิจฉัยวาทะของพระเถระเหล่านั้น พึงทราบ ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ ในอธิการว่าด้วยวุฏฐานคามินีวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า **อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมาสมาธิ** ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ความว่าธรรมนี้เบื้องต้นเป็นโลกิยะ เบื้องหลัง เรียกว่า โลกุตตระ สัมมาสมาธิ.

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ วา** หรือภายในเป็นต้น ความว่า พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลาย เพราะกำหนดสัจจะ ๔ ของตน ของคนอื่น หรือ เพราะกำหนดสัจจะ ๔ ของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาลอย่างนี้อยู่. ส่วนความ เกิดและความเสื่อมในสัจจบรรพนี้ พึงทราบโดยความเกิดและความหมดไปแห่งสัจจะ ๔ ตามเป็นจริง. คำอื่นนอกจากนี้ มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดสัจจะ ๔ เป็นอริยสัจ

แต่ในสัจจบรรพนี้ ต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดสัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจเป็นต้น แล้วพึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดสัจจะเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็ เหมือนกันแล.

จบสัจจบรรพ

สรุปความ

ด้วยลำดับคำมีประมาณเพียงเท่านี้ กัมมัฏฐาน ๒๑ คือ อานาปานบรรพ ๑ จตุอิริยาบถบรรพ ๑ จตุสัมปชัญญบรรพ ๑ ทวัตตึงสาการ ๑ จตุธาตุววัฏฐานะ ๑ สีวถิกา ๙ เวทนานุปัสสนา ๑ จิตตานุปัสสนา ๑ นีวรณปริคคหะ ๑ ขันธปริคคหะ ๑ อายตนปริคคหะ ๑ โพชฌงคปริคคหะ ๑ สัจจปริคคหะ ๑. บรรดากัมมัฏฐาน ๒๑นั้น กัมมัฏฐาน ๑๑ คือ อานาปาน ๑ ทวัตตึงสาการ ๑ สีวถิกา ๙ เป็นอัปปนากัมมัฏฐาน. แต่พระมหาสิวเถระ ผู้รจนาคัมภีร์ ทีฆนิกาย กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัส สีวถิกา ๙ โดยอาทีนวานุปัสสนา. เพราะฉะนั้น ตามมติของท่าน อานาปานะ และ ทวัตตึงสาการ ๒ เท่านั้น เป็นอัปปนากัมมัฏฐาน. ที่เหลือเป็น อุปจารกัมมัฏฐาน ถามว่า ความตั้งมั่น เกิดในกัมมัฏฐานนั้นทั้งหมดหรือไม่เกิด ตอบว่า ไม่ใช่ไม่เกิด ความตั้งมั่นไม่เกิด ในอิริยาบถสัมปชัญญะ นีวรณ์ และโพชฌงค์ เกิดในกัมมัฏฐานที่เหลือ. ส่วน พระมหาสิวเถระ กล่าวว่า ความตั้งมั่นย่อมเกิดในกัมมัฏฐานแม้เหล่านั้น(ทั้งหมด) เพราะพระโยคาวจรนี้ ย่อมกำหนดอย่างนี้ว่า อิริยาบถ ๔ มีแก่เรา หรือไม่หนอ สัมปชัญญะ ๔ มีแก่เราหรือไม่หนอ นีวรณ์ ๕ มีแก่เราหรือไม่หนอ โพชฌงค์ ๗ มีแก่เราหรือไม่หนอดังนี้ เพราะฉะนั้น ความตั้งมั่นย่อม เกิดในกัมมัฏฐานทั้งหมด.

อานิสงส์

คำว่า **โย หิ โกจิ ภิกฺขเว** ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใด ผู้หนึ่ง ไม่ว่า ภิกษุหรือภิกษุณี อุบาสก หรือ อุบาสิกา.

คำว่า **เอวํ ภาเวยฺย** ความว่า พึงเจริญตามลำดับภาวนาที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้น.

คำว่า **ปาฏิกงฺขํ** ความว่า พึงหวังได้ พึงปรารถนาได้ เป็นแน่แท้.

คำว่า **อญฺญา** หมายถึง พระอรหัต.

คำว่า **สติ วา อุปาทิเสเส** ความว่า เมื่ออุปาทิเสสวิบากขันธ์ ที่กิเลสมีตัณหาเป็นต้นเข้าไปยึดไว้เหลืออยู่ ยังไม่สิ้นไป.

คำว่า **อนาคามิตา** แปลว่า ความเป็นพระอนาคามี. พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดง ความที่คำสั่งสอนเป็นธรรมนำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์โดย ๗ ปี อย่างนี้แล้ว เมื่อจะ ทรงแสดงเวลา (ปฏิบัติ) ที่น้อยไปกว่านั้นอีก จึงตรัสว่า **ติฏฺฐนฺตุ ภิกฺขเว** ภิกษุทั้งหลาย ๗ ปี จงยกไว้ดังนี้เป็นต้น. ก็คำนั้นแม้ทั้งหมดตรัสโดย เวไนยบุคคลปานกลาง. แต่ที่ตรัสว่าบุคคลรับคำสั่งสอนเวลาเช้า บรรลุคุณวิเศษ เวลาเย็น รับคำสั่งสอนเวลาเย็น บรรลุคุณวิเศษเวลาเช้า ดังนี้ ทรงหมายถึง บุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลม. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า คำสั่งสอนของเรา นำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงยังเทศนาที่ทรงแสดงด้วยธรรม อันเป็นยอด คือพระอรหัตให้จบลงในฐานะ ๒๑ ประการ จึงตรัสว่า ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางดำเนินอันเอก เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์

และโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน นี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ด้วยประการฉะนี้ คำอันใด อันเรากล่าวแล้วอย่างนี้ คำนั้นเราอาศัยทางอันเอกนี้กล่าวแล้ว. คำที่เหลืออรรถ ตื้นทั้งนั้นแล. ในเวลาจบเทศนา ภิกษุสามหมื่นรูป ดำรงอยู่ในพระอรหัตแล.

จบอรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตรที่ ๙